

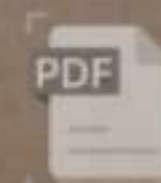
АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ
ВƏ
ƏДƏБИЈАТ ТƏДРИСИ

(Методик мəггалəр мəчмүəsi)

Үчүнчү бұрахылыш

АЗƏРБАЈЧАН.
МƏКТƏБИ
журналына əлвə

Бакы — 1967

1954-чү илдән нәшр едилир.

АЗЭРБАЈЧАН ДИЛИ ВЭ ЭДЭБИЈАТ ТЭДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәчмуәси)

Үчүнчү (55-чи) бурахылыш

„Азәрбајчан мәктәби“

журналына элавә

Бакы—1967

МҮНДЭРИЧАТ

Азэри дили вэ адэбијјат програмы лажингалэринини музакирэсини јуксэк сэвијјадэ кечирак 3

Рус мэктеблэри үчүн азэри дили вэ адэби гираэт програмы (II—X синифлэр)

I. ОРТА МЭКТЭБДЭ АЗЭРИ ДИЛИ ТЭДРИСИ

Нурулла Халклов — Азэри дили дэрслэрини адэбилик-дэм истифада јоллары һаггында 76

Әһмэд Зејналов — Әдвалэр һаггында бэзи гејдлэр 94

Бу китаблары охумагы мәсләһәт билирик 104

АЗЭРИ ДИЛИ ВЭ АДЭБИЈЈАТ ПРОГРАМЫ ЛАЈИҢЭЛЭРИНИН МУЗАКИРЭСИНИ ЈУКСЭК СЭВИЈЈАДЭ КЕЧИРЭК.

Сов.ИКП Мәркәзи Комитәси вэ ССРИ Назирләр Советинин 10 нојабр 1966-чы илдә «Орта үмумтәһсил мэктебинин ишини даһа да јажшылашдырмаг тәдбирлэри һаггында» гәрарында совет мэктебинин һазыркы дөврдә гаршысында дуран бөјүк вәзифәләр там ајдынлығы илә изаһ едмәлији кими, тәлим-тәрбијә ишлэринин кәләчәк инкишаф хәтти дә дүрүст мүүјјән едилмишдир. Һәммин гәрарда гејд едилир ки, муттәфиг республикалары маариф назирликлэри тәдрис планлары илә елми биликлэрин мүасир сэвијјәси арасында јаранмыш ујғунсузлуғлары ләғв етмәк, шакирдлэрин дәрс мәшғәлэлэри илә һәддиндән артыг јүкләнмәсини арадан галдырмаг үчүн лазыми тәдбирләр көрмүрләр.

Партија вэ һөкүмәтимизин мэктеб шакирдлэринин дәрс мәшғәлэлэри илә һәддиндән артыг јүкләнмәсини арадан галдырмаг вэ шакирдлэрин јаш вэ билик сэвијјәсинә ујғун олман програм материалларыны ихтисар етмәк һаггындагы гәрары, бүтүн мүәллимләримиз тәрәфиндән бөјүк разылыг һисси илә гаршыланмышдыр.

Мәктеб тәлиминин мәгсәди шакирдә һисбәтән гыса мүддәтдә билик вермәк, онун идрәк саһәсини гәјдәјә салыб мөһкәмләндирмәк вэ дилини јени сөз формалары илә зәнкинләшдирмәкдән ибарәт олмалыдыр. Бундан башга, мэктеб мүмкүн дәрәчәдә шакирддә олан әгли, ахлаги вэ психи гүввэлэри инкишаф етдирмәлидир. Мәктеб, шакирдин кәләчәкдә сәрбәст һалда јени-јени биликләр әлдә етмәсинә наил олмағла, ону сәмәрәли һәјата һазырламалы, онун нитг мәдәнијјәтинин, савад сэвијјәсинин мүнтәзәм олараг инкишаф етдирмәлидир.

Бүтүн булар назыркы мәктәб програмларынын о чүмлөдөн азери дили нә әдәбијјат програмларынын чидди сурәтдә нәзәрдән кечирилмәсини тә'чили олараг тәләб едир.

Јени програм лајиһәсини мұзакирә едәркән мұәллимләримиз бу чәһәти дә нәзәрә алмамалыдырлар ки, дил вә әдәбијјат програмларынын әсас вәзифәләриндән бири, елми мәсәләләри мәктәб тә'лимини еһтијачларына јахынлашдырыб, олардан (мәсәлән, елми грамматикадан вә ја әдәбијјатын нәзәри мәсәләләриндән) мәктәб фәнни јаратмаг олмалыдыр. Јә'ни програмда мәктәб үчүн ләзымлы вә јарарлы олан елми материалы ајырмалы вә һәмни материалы асанлашдырыб шакирдләрин сәвијјәсинә ујгулашдырмалыдыр. Соңра бу материалы мұәјјән ардычыллыгга бөлүб, ону синфләр үзрә шакирдләрин гүввәсинә ујгулашдырмалыдыр.

Програм шакирдләрин орта мәктәби битирәркән һәмни елмдән нәләри билмәсини габагчадан мұәјјән етмәлидир. Ејин заманда програм, шакирдин тәһсил мүддәтиндә өз јаш вә билик сәвијјәсинә ујгуи олараг нәләри мәнимсәјә биләчәјини дә мұәјјәнләшдирмәлидир.

Гејд етмәлијик ки, мәктәб үчүн бу вә ја дикәр фәннә аид материал сечиб програма дахил етмәк олдугча мәс'улијјәтли бир ишдир. Чүнки белә һалларда едилән сәһв, ән чидди сәһвләрдән биридир ки, ону кәләчәкдә һеч бир методики јолларла ислаһ етмәк мүмкүн олмаз.

Орта мәктәбин дил вә әдәбијјат курсу бир мәктәб фәнни кими, елми грамматика вә ја әдәбијјатшүнаслыг елминдән фәргләндр. Елми грамматика вә әдәбијјатшүнаслыгда материалын үмумијјәтлә, әһәтә едилмәсиндән башга, мұәјјән систем вә ардычыллыгы көзләмәк дә тәләб олуур. Мәктәб фәнниндә исә вәзијјәт белә дејил. Бә'зән методики мұлаһизәләрә көрә чох вахт бу систем вә ардычыллыг позула биләр. һәмни методики мұлаһизәләр исә булардыр:

а) мәктәб, шакирдә анчаг мұәјјән јашларда мәнимсәјә биләчәји һәчмдә материал бермәлидир;

б) елми грамматика вә ја әдәбијјатшүнаслыгдан фәргли олараг, мәктәб грамматикасы вә ја әдәбијјат курсунда тә'лимини хүсуси ардычыллыгыны көзләмәк үчүн шакирдә мұәјјән дәрәчәдә битмиш, тамамланмыш билик верилмәлидир.

Дил вә әдәбијјат програмыны тәртиб едиркән, јухарыда дејиләнләри нәзәрә алмалы вә онун вәзифәләрини, үмумтәһ-

сил вә тәрбијәви әһәмијјәтини тәхминән бу чүр тәсәвүр етмәлидир.

Шүбһә јохдур ки, Јени програм лајиһәләриндә кечмиш програмлара нисбәтән үстүн чәһәтләр вардыр, мәсәлән, азәри дили програмынын лајиһәсини алаг. Бурада IV синиф програмына Јени бир бәһс—лексика бәһси артырылмышдыр. Шакирдләр һәмни бәһсдә: сөзүн мә'насы, сөзүн чохмә'налылыгы, сөзүн мөчәзи мә'насы, синонимләр, антонимләр, омонимләр, сабит сөз бирләшмәләри һаггында аилајыш, изаһлы лүгәтлә танышлыг кими мәсәләләри өјрәнәчәкләр. Јахуд, кечмиш програмлара нисбәтән, лајиһәдә рабитәли нитгин икишафына артыг саат верилмәси; даһа соңра програма јени ики бәһсин—«Үслубијјат» вә «Дил һаггында үмуми мә'лумат» адланан бәһсләрини дахил едилмәси, әлбәттә, мүсбәт бир һалдыр.

Әдәбијјат програмына кәлдикдә гејд етмәлијик ки, орта мәктәбимиз үчүн бу вахта гәдәр тәртиб олуи муш әдәбијјат програмлары, демәк олар ки, һәмишә һәддиндән артыг тәдрис материаллары илә јүкләнмишдир. Бу програмларда мәктәб гаршысында гојулан психоложи, педагожи вә методик тәләбләрин әксинә олараг, һәм мазмун, һәм дә форма е'тибары илә әдәби-бәдни әсәрләр шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәсини нәзәрә алмадан верилмишдир. Програмын мұәллифләри мәктәби, шакирдләрин дәркетмә вә мәнимсәмә гүввәсини унудараг, әдәбијјат програмынын тәртибиндә ишин әсил мазмун чәһәтиги кәнарда бурахыб, верилән материалларын шакирдләр үчүн нә дәрәчәдә мұвафиг олуб-олмадыгыны нәзәрә алмамышлар.

Јени лајиһәјә кәлдикдә демәлијик ки, бурада бир сыра дәјишикликләр едилмишдир. һәр шејдән әввәл, програм хејли јүнкүлләшмишдир. Лајиһәнин әввәлиндә програмын тәртиби принципләри изаһ олуи мушдур. Програма мұасир јашлы јазычыларла бирликдә, орта јашлы вә чаван јазычыларын әсәрләри дә дахил едилмишдир. Бурада һәчмчә кичик олан әсәрләрә програмда даһа чох јер верилмәсинә диггәт олуи мушдур. Даһа соңра, синфдәнкәнар оху материалларынын синфләр үзрә сијаһысы, әсәрләрин вә мұәллифләрин ады верилмиш вә булар мәчбури оху материалы кими мұәјјәнләшдирилмишдир.

Лајиһәдә әдәбијјат нәзәријјәсини тәдрисинә дә мұәјјән јер верилмишдир. Бурада әдәбијјат нәзәријјәсини һәр си-

инфдә өјрәдиләчәк конкрет әдәби әсәрләрлә бағлы сурәтдә тәдрис олунамасы мәсләһәт көрүлмүшдүр вә с.

Дәрс програмы—мәктәб фәнләри үзрә тәлимин әсас мәзмунуну, шакирдләрин билик даирәсини, бачарыг вә вәрдишләринин дәрәчәсини мүәјјәнләшдирән бир сәнәддир. Програм өјрәниләчәк фәннин мәгсәд вә вәзифәләрини формалашдырыр вә һәмин фәннин тәлим-тәрбијә иши саһәсиндә тутдуғу мөвгеји вә онун әһәмијјәтини тәјин едир.

Бу нөгтеји-нәзәрән азәри дили вә әдәбијјат програмларынын тәртиби принципләринә јанашдыгда демәлијик ки, бүтүн мүәллимләр бу захта гәдәрки програмларымызда илләрлә өзүнә көк салмыш нөгсанларын тәкрар олунамасына јол вермәмәк үчүн јени програм лајиһәләринин мүзакирәсиндә чох јахындан, фәал иштирак етмәли вә өз гијмәтли фикирләри, тәклифләри илә мәтбуат сәһифәләриндә чыхыш етмәлидирләр.

Биз әминик ки, азәри дили вә әдәбијјат фәнләринә даир тәртиб олуномуш јени програм лајиһәләри мүәллимләримиз тәрәфиндән чидди мүзакирә олуначаг вә мүәллимләрин гијмәтли тәклиф вә мәсләһәтләри әсасинда тәкмилләшиб, мүасир мәктәбләримизин тәләбләри сәвијјәсинә јүксәләчәкдир.

Һөрмәтли мүәллимләр, кәлини јени програм лајиһәләрини мүзакирәсини бөјүк бир ишкүзарлыгла вә јүксәк сәвијјәдә кечирәк!

ЛАЈИҺӘ

Рус мәктәбләри үчүн азәри дили вә әдәби гираәт програмы

II—X СИНИФЛӘР

БИР НЕЧӘ СӨЗ

Кениш педагожи ичтимаијјәтимизин мүзакирәсинә верилән бу програм лајиһәси рус орта мәктәбләри үчүн тәртиб едилмиш вә һазырда мәктәбләрдә истифадә едилән азәри дили програмларынын јенидән ишләниләрәк тәкмилләшдирилмиш вариантыдыр.

Програмын јени вариантыны тәртиб едәркән кечмиш вариантын мүзакирәси заманы мүәллимләрин сөјләдикләри фәјдалы мәсләһәтләр дә нәзәрә алынмышдыр. Бир сыра јени мәсәләләрин програма дахил едилмәси вә бәзи мөвзуларын чыхарылмасы да дәрслик, мүәллифләри вә мүәллимләрин арзу вә тәклифләри илә әлағәдардыр.

Програмын јени вариантыны тәртиб едәркән мүасир совет педагогика елминин әлдә етдији сон наилијјәтләр, хүсусән, башга дилләрин өјрәдилмәси саһәсиндә апарылан тәдгигат ишләринин нәтичәләри нәзәрә алынмышдыр. Мәсәләч, рус дилинин харичи өлкә вәтәндашларына өјрәдилмәси вә харичи дилләрин совет мәктәбләриндә тәдрис заманы ирәли сүрүлмүш «модел» үсулун башга дилләрин тәдрисинин илк мәрһәләләриндә чох фәјдалы олдуғуну тәдгигатчылар сүбүт етмишләр. Габагчыл мүәллимләрин тәчрүбәси көстәрир ки, бу үсулдан түрк системли дилләрин башга халглара өјрәдилмәси заманы да истифадә етмәк јахшы нәтичә verir. Азәри дилинин зәнкий ифадә васитәләринә, грамматик чәһәтдән рәнкарәнк формалара малик олмасы тәләб едир ки, онун (азәри дилинин) башлыча ифадә васитәләри, сөз бирләшмәләри вә чүмләләр модел нөгтеји-нәзәрән ишләнилсин. Белә лингвистик-методик тәдгигат әсәринин јаранмасына биринчи нөвбәдә рус мәктәбләри үчүн дәрслик һазырлајан мүәллифләрин, сонра да һәмин фәннин тәдрис едән мүәллимләрин чид-

ди еһтијачы вардыр. Бунларын олмадығыны нәзәрә алараг програмда бә'зи садә типли моделләрини нүмунәләри верилмишдир. Дәрлик мүәллифләри бунлардан истифада етмәли вә моделләрә өзүнәләјиң јер вермәлидирләр.

Програмда гаршыја гојулмуш әсас мәгсәд рус мәктәбләриндә тәһсил алан шакирдләрә азәри дилиндә данышмаг вә јазмаг, еләчә дә бу дилдә јазылмыш әсәрләри охујуб баша дүшмәк, мәзмунуну нәгл етмәји бачармаг кими практик вәрдишләр ашыламагдан ибарәтдир.

ҺӨРМӘТЛИ МҮӘЛЛИМЛӘР!

Һәмин програм лајиһәси һаггында Сизин мүлаһизә вә фикирләринизи көзләјирик. Мәгаләләринизи «Азәрбајчан мүәллими» гәзети редаксиясына вә ја Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин тәдрис методика шөбәсинә көндәрә биләрсиниз.

РЕДАКСИЈА

РУС МӘКТӘБЛӘРИНДӘ АЗӘРИ ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИ ГИРАӘТ ПРОГРАМЛАРЫНЫН ТӘРТИБИНДӘ ӘСАС КӨТҮРҮЛМҮШ ПРИНСИПЛӘР ҺАГГЫНДА

Рус мәктәбләриндә азәри дили фәннинин тәдрисинин мүәјјән тарихи вардыр. Лајиһәнин тәртиби илә әлагәдар олараг һәмин тарихә нәзәр салдыгда ајдын олмушдур ки, јарымәсрлик бир дөврдә рус мәктәбләриндә азәри дили тәдриси процесиндә мүәјјән әнәнәләр мејдана кәлмиш, габагчыл тәчрүбә кет-кедә тәкмилләшмиш вә бир сыра јоллар, пријомлар артыг бу күн үчүн көһнәлмишдир.

Мә'лум олдуғу үзрә, 1967-чи ил совет педагогикасынын инкишафында јени дөңүш мәрһәләсидир. Инди партија вә дәвләтин сон гәрарына ујғун олараг бүтүн тәдрис фәнләринин мәзмуну јенидән ишләнир, ајры-ајры синифләр арасындакы кечидләр тәнзим едилир. Шакирдләрә верилән биликләрини мүасирлији нәзәрдә тутулдуғу кими, онлары дәрсликләрдә шәрһ етмәјин јени формалары да диггәт мәркәзиндә дуруп.

Бу чәһәтдән мүзакирәјә тәгдим едилән бу програм лајиһәси әввәлки програмлардан ашағыда көстәрилән чәһәтләри илә фәргләнир

1. Һазырда мәктәбләрдә истифада едилән азәри дили програмы методиканын сон наилијјәтләрини кифајәт гәдәр нәзәрә алмыр. Истәр грамматик биликләрини дүзүлүшү, ардычыллығы, истәрсә дә бир сыра мәтиләрини мәфкурә чәһәтдән, бәдкилик нөгтеји-нәзәрдән заманла ајаглашмамасы програм вә дәрсликләримизин јенидән ишләнмәсини мүһүм проблем кими ирәли сүрүр.

2. Лајиһәдә рус мәктәбләриндә тәдрис едилән азәри дили үч концентрә бөлүнмүш вә һәр концентрин мәзмуну эксперимент јолу илә дејил, һәләлик габагчыл тәчрүбә, еләчә дә мүхтәлиф алим вә мүәллимләрини мүлаһизәләриянә әсасән мүәјјәнләшдирилмишдир.

Биринчи концентрдә шакирдләрин азәрбајчанча сөз нәифадәләри ешитмәк вә баша дүшмәк, онларын ән садәләрини ифада едә билмәк кими билик вә вәрдишләрини јарадылмасы нәзәрдә тутулур. Бу дөврдә шакирдләр верилән лүғәт мянимуму даирәсиндә суаллар вә чаваблар тәртиб етмәји бачармалы, бу јолла мәишәт мөвзуларында сөһбәт етмәји өјрәнмәлидирләр. Грамматик мәфһумларын ады чәкылмәдән верилмиш биликләр илә шакирдләрә мүәјјән моделләр гурмаг вә садә фикирләр сөјләмәк үчүн практик вәрдишләр јаратмалыдыр.

Биринчи концентрин тәдриси заманы рус дилиндә ишләнмәјән спесифик сәсләрин тәләффүзү диггәт мәркәзиндә олмалыдыр. Бу дөврдә шакирдләр сөзләри бир там кими гаврадыглары кими, ону һечалара ајырмағын бә'зи садә јолларыңы да өјрәнирләр. Азәри дилиндә вургунун јери дә, әсасән, бу дөврдә өјрәдилир. Һамыја јахшы мә'лумдур ки, азәри дили рус дилиндән алынмыш вә ашағы синиф шакирдләрини јаш вә еләчә дә билик сәвијјәсинә ујғун олан јүзләрлә үмуми сөзләрин һесабына даһа да зәнкилләшмишдир. 2—3-чү синифләрдә белә мүштәрәк сөзләрдән кениш истифада олунмалы, нечә дејәрләр, мә'лумдан мәһула пирисипи әсас көтүрүлмәлидир.

Икинчи концентр 4—8-чи синифләри әһатә едир. Һәмин синифләрдә шакирдләр азәрбајчанча даһа мүкәммәл данышмаг, јазмаг вә охумаг техникасына јијәләнирләр. Бу концентрин сон мәрһәләсиндә нәзәрдә тутулан билијин һәчми беләдир: шакирдләр өз фикирләрини сәрбәст олараг ифада етмәји, бәсит формалы әмәли јазылар апармағы, охудуглары садә мәтиләри өз сөзләри илә азәрбајчанча данышмағы вә азәри

эдәбијјатынын садә нүмунәләрини охујуб, баша дүшмәји, мәзмунуну нәгл етмәји бачармалыдырлар.

Үчүнчү концентрда (IX—X синифләрдә) шакирдләрә верилән билликләрин һәчми белә мүәјјәнләшдирилир: Бу дөвр-дә шакирдләр азәри дилиндә данышмаг вә јазмаг техникасына даһа мүкәммәл јијәләнирләр. Истәр шифаһи, истәрсә дә јазылы нитгдә онларын јүрүтдүкләри фикирләр формалашыр. Олар классик вә мүасир азәри эдәбијјатынын ән јахшы нүмунәләрини охујуб баша дүшмәлидириләр.

Програмын јени дәјиһәси нәзәрдә тутур ки, сәккизиллик мәктәбдә азәри дили вә эдәби гираәт ваһид бир просес кими өјрәдиләчәкдир. Узун илләрин тәчрүбәси көстәрмишдир ки, анчаг грамматик билликләрлә эдәби материаллар вәһдәтдә, бир ваһид кими өјрәдилдикдә шакирдләр азәри дилиндә даһа тез данышмага башлајырлар. Дикәр тәрәфдән, азәри дилинин рус мәктәбләриндә тәдрисиндә мөгсәд ајрыча азәри дили грамматикасыны вә эдәби әсәрләрини нүмунәләрини өјрәтмәк дејил, бурада башлыча мөгсәд бу дили шакирдләрә практик өјрәтмәкдир. Грамматиканын вә эдәби гираәт материалларынын тәдриси бу мөгсәдә хидмәт едир. Бунларын вәһдәти практик данышыг вәрдишләринин јаранмасына реал имкан јаратдыгы кими, сонралар јухары синифләрдә шакирдләрин эдәби нүмунәләри (садә вә кичик һәчмли эдәби әсәрләри вә ја парчалары) мүстәгил охујуб баша дүшмәләринә дә реал имканлар јарадыр. Тәдрисин белә тәшкили «грамматиканын грамматик хатиринә өјрәдилмәси» кими нөгсаны, ајрыча грамматика дәрсләри вә ајрыча эдәби гираәт дәрсләринин тәшкилини арадан галдырыр, белә биртәрәfli дәрсләрә јер галмыр.

Ајдындыр ки, грамматик вә эдәби парчаларын белә бир вәһдәт шәклиндә тәдриси дәрсликләрин јенидән, һәм дә әсәслы сурәтдә ишләнилмәсини, бир вачиб мәсәлә кими ирәли сүрүр. Белә дәрсликләрдә фактик дил материаллары мараглы нә әјләнчәли, бәдин вә публисистик парчалар, грамматик материаллар, изаһат вә чалышмалар бир ваһид комплексин үзви һиссәләри кими верилмәлидир. Бу да дәрслик мүәллифләриндән вә мүәллимләрдән кәркин әмәк тәләб едир.

Тәртиб едиләчәк јени дәрсликләрдә нитг моделләринин дүзүлүшүнә бөјүк әһәмијјәт верилмәлидир. Бурада нитг моделләри дилчиликдә ишләнән мәнада дејил, даһа чох методик мәнада—мүхтәлиф нөв сөз бирләшмәләри вә чүмләләрини

типик нүмунәләрини јаратмаг мәнасында баша дүшүлүр. Белә моделләрлә дәрслик вә дәрс вәсаитинин тәртиби дәрслик мүәллифләриндән бөјүк усталыг тәләб етдији кими, чидди учот апармагы да тәләб едир. Һәр бир чүмлә јазыларкән мүәллиф онун бу вахта гәдәр кечилиб-кечилмәмәсини, инди һансы грамматик гәјданын өјрәдилмәси илә әлагәдар олдугуну, нәјин давамы, нәјин башлангычы олдугуну чидди учота алмалыдыр. Бу, о демәкдир ки, мүәллифин вердији грамматик моделләрдән бири дә тәсадүфи мејдана чыхмамалыдыр. Нә үчүн бу моделдән инди истифадә етмәк лазымдыр? суалына дәрслији тәртиб едән мүәллиф апардыгы чидди учота әсәсләнараг чаваб вермәлидир.

Тәртиб едиләчәк јени дәрсликләрдә эдәби материалларын сечилмәсиндә ашагыдакы тәләбләр ирәли сүрүлүр:

1. Мәзmun, сүжет вә дил етибары илә елә мәтиләр сечилмәлидир ки, онлар шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәсинә ујғун олсун.

2. Дәрсликләрдә верилмиш мәтиләр мәфкурә тәрбијәси нөгтеји-нәзәриндән чидди нәзәрдән кечирилмәлидир.

3. Мәтиләрин мараглы вә әјләнчәли олмасыны илк плача чәкмәк лазымдыр. Марагсыз сөһбәтләрин јығынындан ибарәт мәтиләрә дәрсликләрдә јер верилмәмәлидир.

4. Мәтнин лүгәти үзәриндә дә чидди иш апарылмалыдыр. Бунула әлагәдар олараг бизим дәрсликләримиздә адаптасија едилмиш мәтиләр кениш јер тутмалыдыр. Адаптасија иши бу саһәдә аз-чох тәчрүбәси олан адамлара тапшырылмалыдыр.

Елә етмәк лазымдыр ки, мәтиләрдә ишләдилән сөзләр програмларда көстәрилән минимума ујғун кәлсин. Чох сәз ишләтмәк шакирдләрин фәал лүгәт еһтијатыны артырмага мәнфи тәсир көстәрир.

5. Мәтиләр үзәриндә апарылан һәр чүр садәләшдирилмә, гысалдылма һәм ин мәтнин коммунист тәрбијәси принципләри чәһәтинчә дә нәзәрдән кечирилмәсини тәләб едир.

6. Һәр бир мәтн кечилмиш нитг моделләринин тәкрарыны, јени нитг моделләринин дахил олмасыны, әввәлчәдән мүәјјән едилмиш план әсасында әкс етдирмәли, мәтндән-мәтнә инкишаф көз гаршысында олмалыдыр.

7. Дәрсликләримиз дидактиканын вә педагожи-психолокијанын бурада көстәрилмәјән тәләбләринә дә, шүбһәсиз, чаваб вермәлидир.

9–10-чу синифләрда берилән әдәби мәтилләрни бәдниләрни даһа чох муһафизә етмәк ләзымдыр. Имкан дахиллиндә бурада адантасија ишнин бәднилә ярадычылыгына мошгул олан шәхсләрни иштиракы илә апармаг ләзымдыр.

Лајиһә нәзәрдә тутур ки, практик дил материаллары шакирдләрә синтаксис әсасында чатдырылсын. Морфолокијанын, фонетиканын чүмләләр вә сөз бирләшмәләрни әсасында тәдрис едилдикдә даһа сәмәрәли олдуғу артыг бүтүн методистләр тәрәфиндән гәбул едилмиш бир һәгигәтдир. Әлбәт, ән'әнадән бирдән-бирә белә чидди узаглашма һаллары һәм мүәллимләрни, һәм дә дәрелик мүәллифләрнини чидди ишләмәјә тәһрик едәчәкдир.

Нитг моделләрнини һансы һесабла верилмәсән дә мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Бир модел нечә дәфә вә һансы фәсиләләрдә тәкрар едилмәлидир? Моделни кенишләндирилмәсиндә һансы принципләр әсас кәтүрүлмәлидир? кими суаллары һал етмәк үчүн лајиһәдә конкрет кәстәришләр дә вардыр.

Нитг моделләрнини тәртибиндә садәдән мүрәккәб вә мәлүмдән намәлүма принцип әсас кәтүрүлүр. Бу, һәмни моделләрни дәреликдә јерләшдирилмәсән заманы да диггәт марказиндә дурмалыдыр. Һәр бир нитг моделини тәртиби ики планда апарылыр: а) чүмлә моделләрни, б) сөз бирләшмәләрни моделләрни. Садә кениш вә мүрәккәб чүмләләр бир нечә модели бирләшмәсиндән әмәлә кәлдији үчүн бурада онларын моделләшдирилмәсиндән данышмага еһтијач јохдур. Демәли, јухары синифләрни дәреликләриндә олан нитг моделләрни ашагы синифләрдә өјрәдилмиш нитг моделләриндән конструксија едилмә јолу илә тәртиб едилмәлидир.

Дәреликләрдәки нитг моделләрни илк дәфә верилдикдә онун әмәлә кәлмәсән һаггында мүәјјән грамматик изаһат верилмәлидир. Ашагы синифләрдә, хүсусән биринчи концентрдә, нитг моделләрнини грамматик изаһатсыз (бир там кими) верилмәсән нәзәрдә тутулур.

Нитг моделләрни азәри дилиндә ән чох ишләнән типик сөз бирләшмәләрни вә чүмләләрни тәртибиндән ибарәт олдуғу үчүн булары әмәлә кәтирән башлыча грамматик гәјдаларын изаһаты вачиб һесаб едилир. Практик әһәмијјәти вә олан грамматик гәјдаларын үзәриндә дајанмага еһтијач јохдур. Тәләффүз вә јазы гәјдалары икә дәреликләрдәки мәтилләрдә јери кәлдикчә, ләкин мүәјјән систем әсасында вериләчәкдир.

Морфолоки гәјдаларын аичаг практик әһәмијјәтә мәлик планлары өјрәдилир; шакирдләрә ајрыча морфолоки гәјдалар вә ја ајрыча морфолоки категоријалар тәдрис едилмир. Кечән илләрни тәчрүбәси кәстәрир ки, програмла нәзәрдә тутулдуғуна кәрә дәрелијә дахил едилән белә ајрыча билекләр һавадан асылы галыр, кечилән мәтний мәзмуну илә вә бағлы олур.

Лајиһәдә һәр бир синиф үзрә шакирдләрә верилмәси вәчиб олан јени сөzlәр дә сајча ихтисар едилмишдир. Шакирдләрни фәал лүгәт еһтијатында ашагыдакы мигдарда сөз олмалыдыр.

II синиф	—	150 сөз
III	»	— 150 »
IV	»	— 200 »
V	»	— 200 »
VI	»	— 200 »
VII	»	— 250 »
VIII	»	— 250 »
IX	»	— 250 »
X	»	— 250 »

Чәмн — 1900 сөз

Көрүндүјү кими, лајиһәдә ајры-ајры синифләр үзрә верилән јени сөzlәрни сајы әввәлки програмларда нәзәрдә тутулуш мигдардан хејли азалмышдыр. Сон илләрдә апарылан тәдгигатлар, хүсусән лингвистик статистика кәстәрир ки, ән зәккип дилләрдә белә дилдә фәал дөвран едән сөzlәрни сајы 1200-дән чох олмур. Бизим бу програм үзәриндә ишләјәркән тәхмини һесабламамыза кәрә азәри дилиндә 850—900 сөзүн мәнимсәнилмәсән имкан верир ки, шакирд бу дилдә данышсын, садә формалы бәднил вә сијаси әдәбијјәти охуја билсин. Һәм дә бурада кәстәрилән мигдарда сөзүн II—X синифләрдә мәнимсәнилмәсән шакирдә мөһкәм әсас верир ки, о, мүстәгил сурәтдә һәјәти боју азәри дилини өјрәнә билсин. «Тезлик» лүгәтләриндә берилән изаһат да бу фикри мүбаһисәсиз тәсдиг едир.

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, ләзими сөз еһтијатына мәлик олмәдән дил өјрәнмәк мүмкүн дәјилдир вә бурада һеч бир модел инсанә көмәк едә билмәз. Модел сөzlәри әләгәләндиришкән көмәк едир. Сөз олмәдән модел һеч бир шејдир. Ленин Америка журналисти А. Р. Вилјамса рус дилини нечә өјрәнмәк ләзым кәлдији һаггында мәсләһәт верәркән демишдир: Әввәлчә исимләрни, фе'лләрни, сифәтләрни.— бир сөздә,—

лини лүгәт фондуу, сонра иса грамматиканы өҗрәймәк, һаҗәт, һәр јердә вә һама илә рус дилиндә данышмаға сә'ј етмәк ләзәмдир (бах. А. Р. Вилјамс, Ленин вә Октјабр ингилиби һаггында. М., 1960, сәһ. 50.)

Демали, лүгәт үзрә апарылан иш модел үзрә апарылачача ишин асасына тәшкил етмәлидир. Бәс инеси бир дилдә данышмағ үчүн иә гәдәр сөз билмәлидир? Рус алимләриндән И. Ј. Блинов јазыр: «Заманамизин зиялиси өз иитгиндә 1000—1500-дән артыг сөз ишләтмир. Молјер өз әсәрләриндә, 7. Милтон 8, һомер 9, Пушкин иса 10 миң сөздән итифада етмишдир (бах. И. Ј. Блинов, ифадали оху вә шифаһи иитг мәдәнијјәти, Москва, 1946, сәһ. 16).»

Бурадан бир даһа ајдын олур ки, рус орта мәктәбинин битирән шакирдни азәри дили үзрә 2 миңә јахин сөз билмәси артыгламасы илә бәсдир. Лакин о, һәмин сөzlәри јахши мәнимсәмәлидир!

РУС МӘКТӘБЛӘРИНИН 2—3-чү СИНИФЛӘРИ ÜЧÜN АЗӘРИ ДИЛИ ПРОГРАМИ

ИЗАҺАТ ВӘРӘГИ ВӘ МЕТОДИК КӨСТӘРИШЛӘР.

Рус мәктәбләриндә азәри дили тәдрисинин гаршысында дуран әсәс вәзифә Азәрбајчан КП МК вә Азәрбајчан ССР Назирләр Советинин 20 ијун 1959-чу ил тарихли гәрарында «үзүнүн һәгиги әксиин тапмышдыр. Гәрарда дејилир: «Азәрбајчан КП МК вә Азәрбајчан ССР Назирләр Совети Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинә тапшырымышдыр ки, рус дилиндә дәрә кечилән мәктәбләрдә азәри дилинин тәдрисини јахшылашдырмағ үчүн тәдбирләр һазырлајыб һәјата кечирсин. һәм дә бу заман ушағларын, биринчи нөвбәдә, чаһли данышмағ дилини өҗрәймәсинә чидли диггәт јетирмәк ләзәмдир».

Буна мувафиг оларағ, әсәс диггәт шакирдләрин иитг инкишафына јөнәлдилмәли, онларын лүгәт еһтијатына зәнкинләшдирмәк, өҗрәдилән сөzlәрдән чүмләләр, чүмләләрдән иса кичик рабитәли мәтилләр дүзәлтйәк вәрдишләри ашыламағ диггәт мәркәзиндә олмәлидир.

Һәр һансы икинчи дилини өҗрәймәсиндә тәрчүмә үзрә апарылан ишин мүстәһна ролү вардыр. Она көрә дә шакирд

ләр лап илк күнләрдән башлајарағ ајры-ајры чүмләләри, јухары синифләрдә иса кичик мәтилләри һәм рус дилиндән азәри дилинә, һәм дә азәри дилиндән рус дилинә тәрчүмә етмәји бачармәлидирлар. Тәрчүбә вә әнәнә көстәрир ки, ејни мәтни һәм рус дилиндән азәри дилинә, һәм дә, әксиин, азәри дилиндән рус дилинә тәрчүмә етдирмәк даһа сәмәрәли олур. Она көрә дә бу мәсәләјә хүсуси диггәт јетирилмәлидир. В. И. Ленин јазыр: «Зейни иш сәһәсиндә тәрчүмә етмәји, һәм дә оке тәрчүмәләр етмәји, јә'ни әввәлчә јазылы сурәтдә харичи дилдән рус дилинә, сонра иса бу тәрчүмәнин русча мәтнини харичи дилә тәрчүмә етмәји хүсуслә мәсләһәт көрәдим. Мән өз тәрчүбәмдән белә јәгин етмишәм ки, дили өҗрәймәк үчүн бу, ән сәмәрәли үсулдур» (В. И. Ленин, Гоһумлара мәктублар, сәһ. 164.).

Лени тәдрис планына ујгун оларағ рус мәктәбләриндә азәри дили бир тәдрис фәнини кими икинчи синифдән башлајыр. 2—3-чү синифләрдә бу фәнини тәдриси мүәллимләрдән бөјүк мәс'улијјәт тәләб едир. Азәри дилинин сонракы синифләрдә (4—10-чу синифләрдә) мүвәффеҗијјәтлә тәдрис едилмәси, шүбһәсиз, мүәллимин 2—3-чү синифләрдә апардығы ишләрдән чоғ асылдыр. Бу синифләрдә дилини өҗрәймәси үзәриндә о бири синифләрдә апарылачағ ишләрин дә бүнөврәси гојулур. Мәһз бу синифләрдә азәри дилинин практик истигамәтдә өҗрәдилмәсинин башлангычы гојулур. Бу мә'надә истәр һәмин синифләрдә дәрә дејәк мүәллимләрин, истәрсә дә һәмин синифләр үчүн дәрелик һазырлајан мүәллифләрин мәс'улијјәти даһа чоғдур.

2—3-чү синифләрдә азәри дили тәдрисинин гаршысында дуран әсәс вәзифә фәсиләсиз оларағ шакирдләрин лүгәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәсиндән вә данышмағ вәрдишләринин инкишафындан ибарәтдир.

Рус мәктәбинин 3-чү синифини битирмиш шакирд азәри дилиндә 300 сөз билмәли, онун көмәји илә садә мә'луматы башдә дүшмәли, верилмиш садә суаллара чаваб вермәји вә белә суаллары тәртиб етмәји бачармәлидир. Шакирд сәтә мәтилләри охујуб баша дүшмәли, охудугуу өз сөzlәри илә (суалларын көмәји илә вә мүстәһил оларағ) ифада етмәји бачармәлидир. Бу синифләрин шакирдләри өҗрәндикләри сөzlәри, сөз бирләшмәләринин вә чүмләләри савадлы јазмағы да бачармәлидирлар.

2 3-чү сınıфларда азери дили тэдريسинин гаршиесинде гојулан бу мөгсөд төләб едир ки, шакирдлөре верилөн биле-лөр вә кординлар әвәләчәдән чидди сурәтдә планландырыл-сын, сөзлөрини сечилмәси, онлардан сөз бирләшмәләри вә чүм-ләләр тәртиб едилмәси принципләри елми чәһәтдән ишләни-сини вә онун практик әһәмијјәти конкрет материаллар әселәндә дүзкүн шәри едилени. Бу сınıфларда шакирдлөре вери-лән һәр бир јени форма чидди сурәтдә дүшүнүлмәли, һөлөри вә практик чәһәтдән әселәндирәлмәлидир.

Лајинә сөзлөрини тәкрарыла чидди фикир вермәк төләб-ни проли сүрүр, типик сөз бирләшмәләри вә чүмлөлөрини планлы верилмәси дилини практик өјрәдилмәси үчүн реал им-канлар јарадыр, дәреләри сәмәрәлилијини тә’мин едир.

Рус мәктәпләриндә охујан шакирдләрини азери дилини практик шәкилдә өјрәнмәләринин нәзәрә алараг, шифаһи итгини ән мүнүм чәһәтинә — дүзкүн әдәби төләффүз мәсәлә-синә диггәт јетирмәјин чох бөјүк әһәмијјәти вардыр. Бу, ша-кирдләрини данышыг дилини тез баша дүшмөләрино, өз фи-кирдләрини шифаһи сурәтдә дүзкүн ифадә етмәләрино мүсбәт тә’сир көстәрир. Бунула бирликдә мүәјјән едилмиш план әсасында би садә шә’рләри, ателәр сөзләри, мәсәлләр вә бәш-гә фразеоложи бирләшмәләри шакирдләрини өзбөр өјрәнмә-ләрино дә ивәл олмаг ләзымдыр.

Рус мәктәпләриндә азери дили дәреләри данышмаг, оху-маг вә јазмаг кими чәһәтләри бирләшдирән ваһид тәдрис про-сесидир. Программы лајинәсә дөрд јерә бөлүнүр:

1. Лүгәт
2. Оху вә тәрчүмә
3. Јазы
4. Фонетика, грамматика вә јазы гајдалары.

Бу бөлмөләр бир-бири илә сых сурәтдә бағлыдыр вә итг-инкишафы проблемини ајрылмаз һиссәләридир. Бунлар һа-мысы бир проблемни һәллинә, јә’ини шакирдләрини шифаһи вә јазылы итгләрини инкишаф етдирмәјә хидмәт едир. Шакирд-ләрини итгини инкишафы рус мәктәпләриндә азери дили дәреләринини әсәс мәзмунуну тәшкил едир. Азери дилини өј-рәтмәк мөгсәди илә сınıфдәхарич апарылан ишләр дә бу мөгсәдә хидмәт етмәлидир. Итг инкишафы проблеми дилини өјрәдилмәси ишиндә бүтүн ишләри сөн мөгсәди олмалыдыр.

Рус мәктәпләриндә азери дили тәдрисинин әсәс мәгсәди шакирдләрини шифаһи итгини инкишаф етдирмәкдир. Ола

көрә дә шифаһи итг вәрдинләрино шакирдләри јијәләндир-мәк үчүн ешитмә вә көрмә органларына тә’сир едән әјани вә-ситдән кениш итифадә едилмәлидир. Бураја шәкилләр үзә-риндә апарылан ишләр, грамафон јазылары, диавозитивләр, диафильмләр, магнитофон јазылары, тәдрис филмләри вә с. лахна едилир.

Программы лајинәсә бурада көстәрилән бөлмәләрини һәр бири үзә шакирдләрини аламаглары билик, бачарыг вә вәр-динләрини һәчминни вә сөрһөдләрини мүәјјәнләшдирир. Ша-кирдләрини һансы сınıфдә, һансы конкрет билик вә бачарыг-лары јијәләнмәли олдуғлары һағгында лајинәдә конкрет көс-тәришләр вардыр.

ЛҮГӘТ ҮЗРӘ АПАРЫЛАН ИШЛӘР

Итг инкишафы сөзлөрини, јә’ини програмда көстәрилән минимумун мәнимсәнилмәси үзәриндә ишлә башлајыр. Мә-нимсәнилмиш сөзләр әсасында шакирдләрини итгини инки-шаф етдирмәк мөгсәди илә планлы вә ардычыл иш апарылыр. Лајинәдә нәзәрдә тутулур ки, 2-чи сınıф шакирдләри 150 сөз мәнимсәсиләр. Икинчи тәдрис илиндә (3-чү сınıфдә) дә бу гәдәр сөз мәнимсәдилмәли олдуғуну нәзәрә алараг демәлијик ки, 2—3-чү сınıфлардә шакирдләр чәми 300 сөз мәнимсәмә-лидирләр.

Бурада көстәрилән минимум о заман мәнимсәнилмиш һесаб едилә биләр ки, шакирдләр өјрәндикләри сөзләри үн-сијјәт заманы дүзкүн тәтбиг едә билсинләр, мәнимсәнилмиш сөзләрдән чүмлөләр гурмагы, онлары дүзкүн төләффүз етмә-ји вә дүзкүн јазмагы бачарсынлар.

Лүгәт үзәриндә иш сınıфдән-сінфә кенишләнәрәк, артыг мәнимсәнилмиш лүгәтин дә фәаллашмасыны тә’мин етмәли-дир. Ибтидан сınıфлардә иемни мүхтәлиф һалда олан фор-малары, әвәзлијин иемни мүхтәлиф һалларындакы формала-ры, фе’лләрини мүхтәлиф заман вә шәхс формалары ајры сөз-ләр кими һесабланыр. Мәсәлән, бизи, бизә, биздә... сөзләри үт мүхтәлиф сөз кими һесабланыр, чүнки бу сınıфлардә мүәјјән грамматик билекләр верилмәси нәзәрдә тутулмур.

2—3-чү сınıфлардә һәр дәрәдә шакирдләр 2 јени сөз өј-рәнирләр. Лакин шакирдләрини билик сәвијјәсиндән асылы олараг мүәллим бу сөзләрини сајыны бир гәдәр артыра да би-ләр. 2-чи сınıфдә дәреликдәки мәтиләр лүгәтсиз верилир. Дәреликдә мәтиләрә анд лүгәт 3-чү сінфин дәрелијиндән

башлајараг верилр вэ бу форма јухары синифлэрдэ дэ сах- ланылыр. Бу тэлэб икинчи синиф үчүн дэрслик тэртиб едэн мүэллифлэрин ишини хејли чэтинлэшдирсэ дэ, рус мэктебин- дэ азэри дилиндэн илк дэрслэрин методиканын эн јени тэлэб- лэриннэ көрэ тэшкил едилмэсинэ реал имкан јарадыр.

2—3-чү синифлэрдэ шакирдлэрэ верилэн фэал лүгэтин сајы гејри-фэал лүгэтдэн чох олмалыдыр. Шакирдлэрин фэал лүгэт еһтијатына дахил олмајан сөзлэрин сајыны 2—3-чү синифлэрдэ 1—2-дэн артыг вермэк мәслэһэт көрүлмүр. Бурада бир принципи дэ нэзэрдэ тутмаг лазымдыр. Эввэлинчи мәтн- лэрдэ верилмиш гејри-фэал лүгэтэ дахил олан сөзлэрин эх- сэријјэти сонракы мәтнлэрин тэдриси заманы фэал лүгэт еһ- тијатына дахил едилмэлидир. Дэрседэ мүэллимин шакирдлэрэ мүрачнэти вэ үмумијјэтлэ, тэшкилат мәсэлэлэри илэ бағлы олан **Ким дејэр? Кэл јаз? Тахтанын јанына кэл? Дурун. Гал- хын. Отурун.** вэ с. кими чүмлэлэр дэ шакирдлэрин фэал лү- гэт еһтијатына дахил олур. Нитг һиссэлэриннэ көрэ верилмиш сөзлэрин мүнасибэти белэ нэзэрдэ тутулмушдур: Илк чүмлэ- лэрин эхсэријјэти ики исимдэн, ики эвэзликдэн (Бу нэдир?), бир эвэзлик вэ бир исимдэн ибарэт чүмлэлэр олмалыдыр. Фе'ллэрин даирэси бу концентрде чох мөһдуд верилр. Сифэт- лэр фе'ллэрдэн дэ аз јер тутур. Сајы онлуг даирэсиндэ өјрэт- мэк, јүзлүк даирэси илэ таныш етмэк нэзэрдэ тутулур. Эвэз- ликлэр јухарыда садаланан бүтүн нитг һиссэлэри илэ вери- лир. Зэрфлэр эсас нитг һиссэлэринин һамысындан мөһдуд верилр. Бу концентрде, тэхминэн, 15—20 зэрф вермэк кифа- јэтдир.

Нитг инкишафы үзрэ апарылан ишлэр ардычыл вэ сис- тематик олмалыдыр. Өјрэдилмиш сөзлэрин шакирдлэрин фэал лүгэт еһтијатына дахил олмалары үчүн биринчи нөвбэ- дэ онларын системли вэ планлы тэкрарыны тэшкил етмэк ла- зымдыр. Дэрсликдэ сөзлэрин нэзэрдэ тутулмуш тэкрарыны мүэллим күндэлик ишиндэ рэһбэр тутараг ону оху, јазы вэ шифаһи данышыг заманы мүхтэлиф формалы чалышмалар васитэсилэ апарыр.

Өјрэдилмиш сөзлэри шакирдлэрин унутмамалары үчүн лүгэтдэки сөзлэрдэн истифаде едэрэк чүмлэлэр вэ кичик мәтн лэр дэ дүзэлтдирмэк фајдалыдыр. Лүгэтдэ олан һэр бир сөзүн ил эрзиндэ 7—8 дэфэ тэкрар олунмасы нэзэрдэ тутул- малы вэ белэ эмэли ишлэрин учоту апарылмалыдыр.

Изаһ едилэмэк сөзүн билдирдији эшјаны вэ ја онун мо- делини шакирдлэрин көзү гаршысында нүмајиш етдирмэк јолу лүгэт үзэриндэ апарылан ишлэрин биридир. Буидан ке- ниш истифаде етмэк нэзэрдэ тутулмушдур. Истэр дэрсликдэ верилмиш онларча шэкиллэр, истэрсэ дэ мүэллимин синифэ кэтирдији шејлэр вэ ја онларын моделлэри, шэкиллэри бир чох һалларда јени өјрэдилэмэк сөзүн тэрчүмэ едилмэсинэ олан еһтијачы арадан галдырыр. Экэр сөз эшја, эламэт, миг- дар дејил, һэрэкэт билдирисэ, ону ја шэкил, ја да тэглид васитэсилэ изаһ етмэк мүмкүндүр.

Икинчи синифдэ шакирдлэр, тэхминэн ашағыдакы саһэ- лэрэ аид сөзлэри өјрэнмэлидирлэр:

1. Мэктеб һэјатына аид сөзлэр. Мэсэлэн, мэктеб, синиф, гэлэм, дэфтер, китаб, вэрэг, мүэллим, шакирд, јолдаш, табашир, силки, јазы тахтасы (вэ ја лөвһэ) вэ с.

2. Бэдэн үзвлэри. Мэсэлэн, эл, ајаг, баш, гулаг, бурун, көз, сач, бармаг, алын, бојун вэ с.

3. Кејим шејлэри, мэсэлэн, пенчэк, көјнэк, шалвар, папаг, чораб, ајаггабы вэ с.

4. Аилэ вэ гоһумлуг мүнасибэтлэрини билдирэн сөзлэр. Мэсэлэн, ата, ана, гардаш, бачы, эми, дајы, хала, биби, хала- оғлу, эмиоғлу вэ с.

5. Чохишлэнэн эвэзликлэр, бэ'зи фе'ллэр. Мэсэлэн, мэн, сэн, бу, о, һансы, ора, бура, отур, кэл, кет вэ с. вэ и. а.¹ јер тутмалыдыр. Бу мэгсэдлэ хүсуси данышыг дэрслэри дэ тэш- кил етмэк мэгсэдэ ујрундур. Мэсэлэн, шакирдлэрлэ «Хэстэ шакирдин јанында», «Евдэ», «Һәким мәнтәгәсиндә» вэ с. мөв- зуларда сөһбэтлэр кечирилмэлидир. Бу, онларын шифаһи нитглэрини инкишаф етдирмэк үчүн чох эһәмијјэтлидир.

Нитг инкишафында марағлы јоллардан бири дэ рус мэк- тэблэри илэ азэри мэктеблэри арасында элагэ јаратмаг, ша- кирдлэрин көрүшүнү тэшкил етмэк вэ бу көрүш заманы һа- мынын азэрбајчанча данышмасыны тэшкил етмәкдэн ибарэт- дир.

ГИРАЭТ

Гираэт мәшғәлэлэриндэ гаршыја гојулан мэгсэд шакирд- лэрин лүгэт еһтијатына дахил олан сөзлэрин тәләффүзүнү мәнимсәтмәк, онларын нитгдә тәкрар едилмәсинә наил олмаг-

¹ Икинчи синифдэ гираэтлэ элагәдар верилән мөвзулар да мөһз бу мэгсәдә хидмәт едир.

тыр. Рус мектеблеринде апарылан азери дили дәрслеринде гираэт мүнүм јер тутмалыдыр. Дүзкүн эдәби тәләффүз нормалары мәһз гираэт дәрслеринде формалашыр. Бу да јалпыз ардычыл вә системли чалышмаларла тамамландыгда әлдә едилди. Мнутмаг олмаз ки, дүзкүн јазы гајдаларыны мәнимсәтмәк үчүн дүзкүн тәләффүз нормаларынын мәнимсәнилмәсә бөјүк әһәмийәтә маликлир.

Шакирдлерин ана дилиндән оху техникасына нә дәрәжәдә јијәләнликлеринә әсасланараг азери дили мүәллими гираәтин сүрәтини мүәјјәнләшдирир. Нәр һалда әввәлчә һечалара бәләрәк оху дан башламаг, сонра там сөзлерин охунмасына кечмәк лазымдыр. Сон илләр мектеб практикасында мүәјјән едилмишдир ки, бирдән-бирә, јә'ни һечалара бөлмәдән сөзлерин охунмасына наһл олмағын да өз үстүн чәһәтләри зардыр. Мүәллим бу јоллардан бирини сечәркән шакирдлерин реал бачарыгларына әсасланмалыдыр.

Азери дили мүәллими шакирдлерин шүүрлу охумаларына наһл олмаг үчүн охуну мүхтәлиф шәрантдә вә формада тәшкил етмәлидир. Нәтичәдә шакирдләр мүстәгил сурәтдә програм материаллары һәчиндә олан мәтнләри охумағы бачармалыдырлар. Гираәтин дәрсдә вә синифдәнкәнар мәшғәләрдә ашағыдакы формаларындан истифадә едилмәлидир: сәсли гираэт, сәссиз гираэт (өз-өзүнә охумаг), фәрди гираэт, хорла апарылан гираэт.

Гираэт мәшғәләтери о заман арзу едилән нәтичәјә кәтирәб чыхара биләр ки, шакирдләр тәкчә синифдә охумагла кифәјәтләnmәснәләр, синифдәнхарич мәшғәләләрдә вә евдә охумаг үчүн онлара јаш вә билик сәвијјәләринә ујғун мәтнләри охумаг тәклиф едилсин. Мүәллим шакирдлерин бу чүр гираәтинә нәзарәт етмәли вә ајры-ајры шакирдлерин оху бачарыгларынын артырылмасы үзәриндә мүшаһидәсини ардычыл әпәрмалыдыр. Мүәллимин мүшаһидәләриндән чыхарылан нәтичәләр онун шакирдлерин фәрди охусу үзәриндә апарачағы сөврякы ишләрин дә әсас истигамәтини мүәјјәнләшдирир.

Шакирдлерин гираәтинин тәшкил етмәк үчүн-програм лажһәси ашағыдакы мөвзулары нәзәрдә тутур.

ИКИНЧИ СИНИФ

1. Мектеб һәјаты. Мектебин бинасы, синифләр, дәрс, тәдрис вәсаити дәфтәр, китаб, гәләм, карандаш, блокнот, кағыз, јазы тахтасы вә с. октябрјатлар, шакирдин мектебдә иши, шакирдин јолдашлары.

2. Ушаглар үчүн нәзәрдә тутулмуш ојунчаглар вә онларла ојунлар һаггында.

3. Аилә вә ев. Аиләнин үзвләри, ев, мәнзил, һәјәт, ев әшјалары, палтар вә ајаггабы, габ-гачаг, әрзаг маллары вә аиләдә онлардан һазырланан јемәкләр.

4. Кәнд вә шәһәр. Шәһәрин күчәләри, евләри, кино-театр биналары, мағазалар, парклар вә бағлар, шәһәр нәглијјаты, тәрәвәз, тарла, мејвә вә көјәрти, ев һејванлары вә ев гушлары, нефт, памбыг.

5. Бәдәнин үзвләри вә онлара гуллуғ етмәк һаггында.

6. Бизим өлкәмиз. Азәрбајчан, Бақы, Азәрбајчанын сәфалы јерләри, Москва, Ленинград.

7. Бајрамлар вә әламәтдар күнләр. 1 мај вә Октябр бајрамлары, 8 Март гадынлар күнү, Совет ордусунун јаранмасы күнү.

8. В. И. Ленин һаггында.

9. Тәбиәт. Илин фәсилләри.

ҮЧҮНЧҮ СИНИФ

1. Мектеб, мектебли, јолдашлығ вә достлуғ. Дәрслерин тәшкили, дәрс чәдвәли, Бөјүк тәнәффүс, пионер һәјаты, дәрсләрә һазырлашмаг мәсәләләри, тәтил күнләри.

2. Ушаглар (пионерләр) үчүн нәзәрдә тутулмуш ојунлар. Идман вә бәдән тәрбијәси ојунлары.

3. Мектеблинин режими. Сәһәр идманы.

4. Аилә вә ев. Аиләнин үзвләри вә онларын мәшғулијјәти, сәһәр јемәји, наһар вә шам, валидејнләрә көмәк, аиләнин истираһәти, ев һаггында, евдә мектеблинин кушәси, һәјәт вә бағча, палтар вә ајаггабы, ев әшјасы вә јемәкләр.

5. Кәнд вә шәһәр. Шәһәрин күчәләри, кәндин јоллары, евләр вә мағазалар, почт, кино-театрлар, хәстәхана вә поликлиникалар, аптека, завод вә фабриклар, шәһәр нәглијјаты, музејләр, зоопарк, әмәк адамлары һаггында һекајәләр, нефт вә памбыг, мејвә вә тәрәвәз, ев һејванлары вә ев гушлары, ев һејванлары вә ев гушларына гуллуғ.

6. Бизим өлкәмиз. Бақы, Азәрбајчан, Москва, Ленинград, Кијев, Дашкәнд.

7. Бајрамлар вә әламәтдар күнләр. Нојабрын 7-си, јени ил, мүәллим вә мектебли күнләри, В. И. Лениннин анадан олмасы күнү, Совет Ордусу һаггында.

§ В. II. Ленин һаггында һекајә вә ше'рләр.

9. Тәбиғәт. Илин фәсилләри һаггында тәсәввүрүн кенишләк мәси, ајларын вә күнләрин ады. Саат вә ваһид вахт өлчүләри.

ЈАЗЫ

Програмын лајиһәсиндә «язы ишләри» адлы хүсуси бөлмә ајрылмышдыр. Мә'лумдур ки, язы ишләри дедикдә јалныз јохлама вә билијин учота алынмасы мәгсәди илә апарылган јазылар дејил, һәм дә мүхтәлиф өјрәдичи јазылар нәзәрдә тутулур. Јазы билијин мөһкәмләндирилмәси вә јохлапылмасы ишиндә ән јахшы васитәләрдән биридир.

Шакирдләрдә савадлы јазмаг вәрдишләри јаратмагла мүәллим лүғәтин мәнимсәнилмәси, шифаһи нитгин инкишафы, дүзкүн тәләффүз нормаларынын мәнимсәнилмәси кими мәсәләләрин һәллине сәрф едилән вахтын сәмәрәләшмәсинә наил олар. Јазы ишләри сөзләри дүзкүн тәләффүз етмәмәкдән ирәли кәлән нөгсанлары, орфографик сәһвләри арадан галдырмаг үчүн ән јахшы васитәдир. Бу мәгсәдлә өјрәдичи јазылар бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Орфографик сәһвләри арадан галдырмаг үчүн үзүндән көчүрмә, сөз вә чүмлөләри дејәрәк (даныша-даныша) јазмаг, хәбәрдарлыглы сәсли вә көрмә имладан истифада етмәк вачибдир. Хәбәрдарлыглы имла ајры-ајры сөзләрдән, сөз бирләшмәләриндән вә чүмлөләрдән ибарәт ола биләр. Јазы ишләринин бөјүк бир гисми өјрәдичи характер дашымалыдыр.

Истәр синифдә, истәрсә дә ев тапшырығы шәклиндә верилмиш јазы ишләри ардычыл вә системли апарылмалы, тәдричән мүрәккәбләшдирилмәлидир. Мүәллим јазы ишләринин синифдә ја да евдә апарылмасындан асылы олмајараг онлары јохламалы вә сәһвләрин учотуну апармалыдыр. Бу сәһвләрин баш вермәсинин сәбәбләрини ајдынлашдырдыгдан сонра мүәллим онлары арадан галдырмаг үчүн јени чалышмалар вә тапшырыглардан истифада едир.

Рус мәктәпләриндә азәри дили тәдрисинин илк мәрһәләсиндә јазы үчүн елә сөзләр вә чүмлөләр сечмәк лазымдыр ки, онларын тәләффүзү илә јазылмасы арасында фәрг олмасын. Бу мәгсәдлә шакирдләрә һәр ики дил үчүн үмуми олан сөзләрдән дә истифада етмәк, белә сөзләр тәркибинә дахил олмуш чүмлөләр вермәк мәсләһәтдир. Јазы ишләриндә шакирдләрә верилән сөзләр јалныз фәал лүғәт еһтијатына дахил олан сөзләр олмалыдыр.

Програмын лајиһәсиндә јохлама вә билијин учота алынмасы мәгсәди илә апарылган јазылара хүсуси саатлар ајрылмышдыр. Биринчи концентрин һәр ики синфиндә ил әрзиндә 5—6 јохлама јазы ишинин апарылмасы нәзәрдә тутулмушдур. Мүәллим һәмин саатлардан сәмәрәли истифада етмәли, бу мәгсәдлә лазыми дидактик материаллары әввәлчәдән һазырламалыдыр.

Икинчи вә үчүнчү синифдә һәр рүб әрзиндә максимум ики јохлама јазы иши апармаг кифәјәтдир. Бунлардан бирини рүбүн әввәлиндә, дикәрини исә рүбүн сонунда апармаг мәсләһәтдир. Икинчи синифдә биринчи рүбдә јохлама јазы иши апармаг нәзәрдә тутулмамышдыр.

Јазы ишләри синифдән синифә, һәтта рүбдән рүбә тәдричән кенишләнмәли вә мүрәккәбләшмәлидир. Икинчи синифдә илк јазылар үзүндән көчүрмә јолу илә апарылыр. Шакирдләр тәк-тәк сөзләрин вә 4—6 чүмләли мәтиләрини үзүнү көчүрүр, беләликлә дә, һәмин сөзләрин дејилишини вә јазылышынны өјрәнирләр. Мүәллимни диктәси илә јазылан мәтиләр 3—4 сөзлү чүмлөләр олмалыдыр. Илин әввәлиндә апарылган (бунлар өјрәдичи јазылар олмалыдыр) јазыларда 4—5 чүмләли, 2-чи рүбдән башлајараг 7—8 чүмләли мәтиләрдән истифада едилир. Бунлар һәм өјрәдичи, һәм дә јохлама јазы ола биләр. Үчүнчү синифдә имла үчүн 30—40 сөзлү мәтиләр верилә биләр.

Шакирдләрин савадлы јазмаларына наил олмаг вә сәһвләри ислаһ етмәк үчүн апарылган чалышмалар да азәри дили тәдрисиндә бөјүк рол ојнајыр. Мүәллим шакирдләрин јазы ишләрини јохлајаркән, бүтүн шакирдләр үчүн үмуми олан сәһвләри ајры-ајры шакирдләрә мәхсус олан сәһвләрдән ајырмалы, онлары баш вермә сәбәбләринә көрә групплашдырмалыдыр. Бу гајда илә мүәллим, шакирдләрин сәһвләрини ислаһ етмәк үчүн һансы нөв чалышмадан истифада едәчәјини дә мүәјјәнләшдирмәлидир.

Програмын лајиһәсиндә тәкрап үчүн һәр синиф үзрә мүәјјән вахт ајрылмышдыр. Мүәллим бу вахтдан шакирдләрин јахшы мәнимсәмәдији материалларын тәкрапы вә дәринләшдирилмәси үчүн истифада едә биләр. Лакин лајиһәдә һәмин саатларын рүблүк вә иллик тәкрапа верилмәси нәзәрдә тутулмушдур.

Програм материалларыны мәнимсәтмәк үчүн верилмиш вахт ајры-ајры бөлмәләр үзрә дә көстәрилмишдир.

ИККИНЧИ СИННИФ

(Азери дили тәдрисинин биринчи или—70 саат)

1. Лүгәт үзрә апарылан ишләр—8 саат.
2. Азәрбајжан әлифбасынын тәдрис, оху вә нитг инкишафы—30 саат.
3. Лүгәт, тәләффүз вә язы гәјдаларына анд чалышмалар—24 саат.
4. Јохлама язылар—6 саат.
5. Тәкрар—6 саат.

ҮЧҮНЧҮ СИННИФ

(Азери дили тәдрисинин икинчи или—70 саат)

1. Лүгәт, тәләффүз вә язы гәјдаларына анд чалышмалар, данышыг вәрдишләрн јаратмаг үчүн вачиб олан грамматик гәјдаларын өјрәдилмәси—24 саат.
2. Оху вә нитг инкишафы—34 саат.
3. Јохлама язылар—6 саат.
4. Тәкрар—6 саат.

Икинчи вә үчүнчү синифләрдә фонетика, грамматика вә язы гәјдалары

Тәләффүз үзәриндә апарылан иши сәмәрәли тәшкил етмәк үчүн мүәллим спесифик сәсләрн тәләффүзүнә хусуси фикир вермалидир. Спесифик сәсләр дедикдә тәкчә рус дилиндә олмајан азери дилинә мәхсус сәсләр ә, ү, һ, ч вә с. нәзәрдә тутулмур, елә сәсләр вардыр ки, онлар һәм рус, һәм дә азери дилиндә ејни һәрфлә кәстәриллр. Буна бахмајараг онлар кәстәрилән һәр ики дилдә ејни мәхрәчдә олмур, ејни тембрдә сәсләнмир. Мәсалән, к вә г һәрфләри бу гәбилдәндир. К сәси карандаш вә кәләм сөзләриндә мүхтәлиф чүр сәсләнлр. Бу вә бунун кими һаллар азери дилини өјрәнәнләр үчүн бир сыра чидди чәтинликгәр төрәдир. Биринчи консентрдә апарылан фонетик мәшғәләр елә тәшкил едилмәлидир ки, бу чүр чәтин тәләффүз едилән сәсләр һәмншә диггәт мәркәзиндә олсун.

Тәләффүзү чәтин олан сәсләрн мәнимсәдилмәси үчүн мүәллим елә сөзләр сечмәлидир ки, шакирдләр кар вә чинкилтили самитләрин бирләшмәсиндән, саитләрдән әввәл вә сонра чәтин тәләффүзү олан сәсләрдән әмәлә кәлән сөзләри нитгләриндә тез-тез ишләтсинләр. Бу тәләби дәрслик мүәллифләри дә чидди нәзәрә алмалыдырлар.

Дүзкүн тәләффүз нормалары мүхтәлиф јолларла мәнимсәдиллр. Булардан мүәллими јамсылама, данышыг орталарынын артикулјасијасини кәстәрмә вә ани дилини сәсләри илә мүгајисәдән даһа чох истифадә едиллр.

Икинчи синифдә ајри-ајри сәсләр, сөзләр вә сөз бирләшмәләри үзрә апарылан арлычыл мәшғәләр һәмншә мәтәдә үчүнчү синифдә дә апарыллр. Шакирдләри дүзкүн тәләффүз нормаларына јијәләнмәси үзрә апарылан ишләр икинчи синифдән башланлр, сонракы дәрс илләриндә дә давам етдриллр. Әлифбанын тәдриси дөврүндә исе тәләффүз үзрә апарылан ишләр даһа чох вахт апарылр. Мүәллим бу ишләри нә гәдәр сәмәрәли тәшкил етсә, тәләффүз нормаларынын јијәләнмәсинә нә гәдәр чох һанл олса, дилин тәдрисиндәки сонракы дөвр даһа сүр'әтлә данышмага вә охумага реал шәрәят јарадыр.

Биринчи консентрдә һеч бир грамматик гәјдә өјрәдилмир. Бурада шакирдләри грамматик терминләрдә дә танышылығы нәзәрдә тутулмур. Буунила белә, нәзәрдә тутмаг лазымдыр ки, һәр бир сөзүн өз грамматик формасы вардыр, һәр бир сөз бирләшмәси вә чүмлә исе бу вә ја башга грамматик гәјдалара тәасланлр. Демәли, биринчи консентрдә грамматика һаггында һеч бир конкрет вә ја мүчәррәд мә'лумат верилмәсә дә, әслиндә грамматика бу вә ја дикәр шәкилдә практик олараг өјрәдиллр.

Буна кәрә дә програмын лајинһәсиндә һәр синиф үчүн мүәјјән грамматик минимум вериллр. Бу, дәрслик мүәллифләри тәрәфиндән чидди нәзәрә алынмалы вә бурада кәстәрилмәјән формалара дәрсликләрдә јер верилмәмәлидир. Верилмиш грамматик минимум һәр бир мәрһәләдә шакирдләри нитгин инкишаф етдирмәк үчүн мүәллимин дә әлиндә ме'јар олмалыдыр.

Грамматик моделләр ики сөзлү чүмләләри тәртиби илә башлајыр. Белә моделләр суаллар вә онлара чаваблар шәкилиндә ифадә едилә биллр. Тәдричән моделләри һәчми бөјүјүр, 3, 4 вә 5 сөзлү моделләр гурулур. 4—5 сөзлү моделләр үчүнчү синифдә јер вериллр. һәм икинчи, һәм дә үчүнчү синифдә бөјүјән модел јени ики сөзлү моделләри үзәриндә дәјил, мә'лум ики сөзлү моделләри үзәриндә гурулур. Демәли, икинчи синифдә өјрәдилмиш моделләр үчүнчү синифдә, үчүнчү синифдә өјрәдилмиш моделләр исе о бири синифләрдә бу үсулла дәфәләрдә тәкрар олунур. Икинчи синифдә верилмиш

чүмлө моделлеринин һамысы вә ја бөјүк гисми үчүнчү синиф-
дә кенишләнмиш шәкилдә јенидән өјрәдилир.

Бу чүр тәшкил едилмиш тәдрис заманы шакирдләр тәса-
дүфү сөзләрлә, сөз бирләшмәләри вә чүмләләрлә растлаш-
мырлар, гәфлэтән чәтинликлә үз-үзә кәлмирләр, мәнимсәни-
лән биликләр исә системли вә ардычыл олуp. Шакирдләр бу
гајда илә дили өјрәндикдә грамматик гајдалары билмәсәләр
дә јени өјрәндикләри моделлерин көмәји илә һәр бир јени сө-
зүи грамматик формасыны вә мәтндә кәсб етдији мә'наны ба-
ша дүшүрләр. Грамматик моделләр јалныз шакирдләрин фә-
ал лүгәт еһтијатларына дахил олан сөзләрин иштиракы илә
тәртиб едилир.

Тәртиб едилмиш грамматик моделләр белә кенишләниp.
Рауф шакирддир. Рауф јахшы шакирддир. Рауф ә'лачы ша-
кирддир. Пионер Рауф ә'лачы шакирддир. Бу, карандашдыp.
Бу, гырмызы карандашдыp. Бурада карандаш вар. Бурада
гырмызы карандаш вар. Бурада ики гырмызы карандаш вар.
Рүфәт охујур. Рүфәт јахшы охујур. Рүфәт мәктәбдә јахшы
охујур вә с.

Көрүндүјү кими, белә моделләр исим, сифәт, әвәзлик,
фә'л вә с. грамматик категоријаларла әлагәдардыp. Белә мо-
делләри өјрәнмәклә шакирд һәмин грамматик категоријала-
ра аид гајдаларын да бир нечәсини һөкмән мәнимсәмәли
олур. Лакин бүтүн бунлар нәзәри мә'лумат вермәдән практик
јолла өјрәдилир.

Икинчи синифдә шакирдләрин грамматик биликләринин
мөһкәм мүәјјәнләшдирилмиш сәрһәдләри олмалыдыp. Азәри
дили тәдрисинин биринчи или үчүн грамматик биликләрин
ашағыдакы сәрһәдләри верилир. Дәрслик мүәллифләри вә мү-
әллимләр чалышмалыдырлар ки, сөзләрин әксәријјәти баш-
ланғыч формада ишләнсин. Белә һалларда чүмләләр тәртиб
етмәк мәгсәди илә хәбәр шәкилчиләриндән истифадә едилир.
Хәбәр шәкилчиләринин аһәнкә көрә дөрд формада ишләнил-
мәси шакирдләрин мүшаһидәси әсасында мәнимсәдилир. Мо-
делләри кенишләндирмәк мәгсәди илә јенә дә сөзләрин баш-
ланғыч формаларындан истифадә едилир. Бурада әвәзликләр,
сифәтләр, сајлар вә зәрфләр ишләниp ки, бунларын башлан-
ғыч формалары (адлыг һал нәзәрдә тутулур) бу вә ја башга
моделли кенишләндирмәјә имкан верир. Әкәр моделләрин ке-
нишләндирилмәси исимләрин әлавәси илә апарылырса, бириш-

чи нөвбәдә адлыг вә гејри-мүәјјән тә'сирлик һаллардан ис-
тифадә едилмәлидир. Исмин јерлик һалы да практик өјрәди-
лиp. Беләликлә дә икинчи синифдә исмин һалларындан ад-
лыг, тә'сирлик (јалныз гејри-мүәјјән формасы), јерлик һал-
лар өјрәдилир. Фә'лләр мәсдәр формасында дејил, индики
заманын үчүнчү шәхс тәкиндә верилир. 10—15 фә'лин шәхс-
ләрдә тәсрифини вермәк нәзәрдә тутулур. һәмин фә'лләрин
тәсрифи һаггындакы тәсәввүр тәдричән јарадылыp. Тәсриф
дәрс илинин сонуна јахын апарылыp. Буна гәдәр һәр бир
фә'л ајрыча-ваһид кими өјрәдилир. Фә'лин заманларындан
јалныз индики заман әсас көтүрүлүp. Дәрс илинин сонунда
исә шүһуди кечмишин тәк-тәк ишләнмәсинә јол вермәк олар.
Бу, ше'р вә адапте едилмәјән вә ја едилмәси мүмкүн олмајан
мәтнләрдә верилә биләр.

Икинчи синифдә шакирдләр нә заман Ким вә нә заман
НӘ суалларынын ишләнмәси гајдалары илә практик таныш
едилрләр. Фә'лләрә НӘ ЕДИР суалынын верилмәси вә бу
суала чавабларын алынмасы нәзәрдә тутулур. Исмин чәм
шәкилчиләри, фә'лләрин тәки вә чәми дә практик јолларла
мәнимсәдилир. Шакирдләр 100 даирәсиндә сајмағы вә сајлар-
ла исимләри ишләтмәји бачармалыдырлар. Әвәзликләрин
мүхтәлиф формаларынын ишләнилмәсинә јол вермәк олар.
Лакин бунларын һәр бири бир лексик ваһид кими сајылма-
лыдыp. О, ону, она, ораја, бура вә с. әвәзликләрин һәр бири
икинчи синифдә бир сөз һесаб едилмәлидир. Исмин јерлик
һалы өјрәдилдикдән сонра сыра сајлары да мәтнә дахил еди-
лиp. Сыра сајларынын 10 даирәсиндә өјрәдилмәси нәзәрдә
тутулур.

Бүтүн бунлар о заман мәнимсәнилмиш һесаб едилир ки,
шакирдләр һәмин грамматик формалардан истифадә едәрәк
јени-јени сөз бирләшмәләри вә чүмләләр тәртиб етмәк вәр-
дишинә јијәләнсинләр. Лајиһәдә сөз бирләшмәләри, чүмлә
дүзәлтмәк үзрә апарылан ишләр өн плана чәкилмишдир. Је-
ни мәнимсәнилмиш һәр бир лексик ваһид, грамматик форма
әввәл мәнимсәнилмишләрлә бирләшмәлидир. Истәр дәрсләр,
истәрсә дә дәрслик шакирдләри јени сөз бирләшмәләри дү-
зәлтмәјә вә чүмләләр тәртиб етмәјә тәһрик етмәлидир.

Шакирдләр чүмләнни аваза көрә нөвләринин һәр үчүн-
дән дә истифадә едилрләр. Әсас јери нәгли чүмләләр тутур.
Һида чүмләләринә даһа аз јер верилир.

ИКИНЧИ СИНИФ ҮЧҮН НИТГ МОДЕЛЛЭРИ

1 Бу, шакирдир, мұаллимдир, Әлидир...

Бу кимдир? Рафигдир, Кәримдир, Нәркиздир...

Исим + исим, + дяр, (дир, дур, дүр) Надир шакирдир, Рафиг мұаллимдир.

Ишарә әвәзлији + суал әвәзлији, Бу кимдир? Бу нәдир? О кимдир? О нәдир?...

Әвәзлик + исим (хәбәр шәкилчиси илә бирликдә). Бура мәктәбдир, Ора синифдир...

Исим + фе'л (индики заманда) Рафиг јазыр. Надир дашынар...

Шәхә әвәзлији + фе'л, О јазыр. О кәлир...

Шәхә әвәзлији + суал әвәзлији, О нә едир?

Зәрф + исим + вар, Орада китаб вар. Бурада дәфтәр вар...

Зәрф + суал әвәзлији + вар, Орада ким вар? Бурада нә вар?...

2 Сөз бирләшмәләринин моделләри.

Сифәт + исим, Тәзә мәктәб, Көзәл чәмән, Бөјүк отаг...

Сифәти әвәз едән суал әвәзлији + исим, Нечә стол? Нечә отаг? Нечә китаб?...

Сифәти әвәз едән суал әвәзлији + исим + вар, Нечә китаб вар? Нечә кәрәндәш вар?

Зәрф + сифәт + исим + вар, Бурада бир китаб вар, Орада бир гәләм вар, Бурада бир шакирд вар...

Зәрф + сифәт + исим + фе'л, Орада ики шакирд отурур, Бурада бир гыз охујур, Орада Б ушаг ојнајыр...

Суал әвәзлији + исим + зәрф, Нансы китаб бурададыр? Нансы стол синифдәдир? Нансы шакирд орададыр?

Сифәт + исим + зәрф, Гырмазы карандаш орададыр, Бөјүк стол синифдәдир, Тәзә дәфтәр бурададыр...

Әвәзлик + исим + фе'л, Бу шакирд јазыр, О шакирд охујур...

Әвәзлик + исим + вар, Јохдур, О шакирд вар, О гәләм Јохдур...

Әвәзлик + әвәзлик + фе'л, О нә охујур? О нә јазыр?...

Әвәзлик + исим + фе'л, О, китаб охујур, О, мәктүб јазыр...

Шәхә әвәзликләри + фе'л, Мән јазырам, Сән јазырасан, О јазыр, Бу јазырың, Сиз јазырыңыз, Олар јазырлар.

Исим + исим + фе'л, Шакирд китаб охујур? Бәли, шакирд китаб охујур, Гыз мәктүб јазыр? Бәли, гыз мәктүб јазыр...

Ишарә әвәзлији + исим + дејил, Бу китабдыр? Јох, бу китаб дејил, журналдыр, Бу дәфтәрдир? Јох, бу дәфтәр дејил, блокнотдур...

Исим + јерлик һалда исим + фе'л, Мұаллим синифлә отурур, Ушаг һәјәтдә ојнајыр.

Исим + зәрф + фе'л, Ариф јахшы охујур, Вагиф пис јазыр...

Исим + суал әвәзлији + фе'л, Вагиф нечә јазыр? Ариф нечә охујур?...

Әвәзлик + зәрф + фе'л, Ким јахшы охујур? Нә тез кәлир?...

Исим + исим + фе'л чәмдә, Ариф вә Вагиф јазырлар, Рафиг вә Назим охујурлар, Надир вә Мұаллим кәлирләр...

Әвәзлик + сыра сајы + исим, Бу, биринчи синифдир, О, бешинчи мәктәбдир, Бу, алтынчы сырадыр...

Исим + сыра сајы + исим + фе'л, Раһим икинчи синифлә охујур...

Пионерләр биринчи сырада отурурлар...

НИТГ ИНҚИШАФЫ ҮЗРӘ АПАРЫЛАЧАГ ИШЛӘРДӘН НҮМҮНӘЛӘР

1. Дүзкүн әдәби тәләффүз нормаларына јијәләнмәк мәғсәди илә спесифик азәри сәсләринин тәләффүзү үзрә чалышмалар.

2. Сөзләрин, сөз бирләшмәләринин вә чүмләләрин тәләффүзү үзрә чалышмалар.

3. Мұаллимин вердији нүмунәләр моделләр үзрә кичик чүмләләр төртиб етмәк үзрә чалышмалар.

4. Мәтндәки ајры-ајры сөzlәрә суал вермәк үзрә чалышмалар:

а) исимләрә — ким, нә, һара, кимдә, нәдә, һарада.

б) фе'лләрә — нә едир?

в) сифәтләрә — нечә, нә чүр, һансы?

г) әвәзликләрә — ким, нә?

д) сајлара — нечә, нечәнчи?

д) зәрф — нечә, һара, һарада, нә вахт?

5. Верилмиш нүмунэлэр үзрә исимләрнн вә фе'лләрнн тәкнидән чәминн дүзәлтмәк үзрә чалышмалар.

6. Һәр икн дилә мәхсус олан сөзләрнн мәтнләрдән сечн-либ язылмасы.

7. Жазылышы рус вә азәри дилләрнндә мүхтәлиф олан, ләкин һәр икн дилә мәхсус олан сөзләрнн формасындакы фәргн кәстәрмәк үзрә чалышмалар.

8. Мәнимсәнилмиш сөзләрнн мүәллимин диктәси алтын-да язылмасы, һәмин сөзләрдән чүмләләр тәртиб етмәк үзрә чалышмалар.

9. Гарышыг шәкилдә верилмиш сөзләрдән мүәјјән мөвзу-лара аид оланлары группашдырараг јазмаг. Верилмиш сөз-ләрдән истифадә едәрәк сөз бирләшмәләри вә чүмләләр тәр-тиб етмәк (бөјүк, ишыгы, синиф, ата, тәмиз, јени, гардаш, карандаш, пәнчәрә, стул, ана, бачы, гара, дәфтәр, гырмызы, мәктәб, китаб, бир).

10. Тәләффүзү чәтин сөзләрлә зәнкин мәтнин охунмасы үзрә апарылан чалышмалар.

11. Мәтидәки сөзләрдән истифадә едәркән мүәллимин вердији суаллара шифаһи чаваблар тәртиб етмәк.

12. Дәрсликдә верилмиш мәтнләри өјрәндикдән сонра өз сөзләрннлә вә мәтидәки сөзләрдән истифадә едәрәк онун мәзмунуну сөјләмәк.

13. Мәнимсәнилмиш мәтнә аид бир нечә чүмләдән ибарәт мүстәгил јазы, мәтидәки әсас фикри рабитәли чүмләләрлә јазылы ифадә етмәк.

14. Һәчмчә бөјүк олмајан ше'рләрнн әзбәрләnmәси.

15. Экскурсиялардан сонра таныш сөзләрдән истифадә едәрәк чүмләләр вә мәтнләр тәртиб етмәк.

16. Ушагларын шәхси һәјатына јахын олан әшја вә об-јектләр үзрә мүсаһибәләр.

17. Шакирдләрнн фәал лүғәт еһтијатына дахил олмајан, ләкин тәдрис просесиндә ишләдилмәси зәрури олан сөзләрлә шакирдләри таныш етмәк үзрә чалышмалар салам, әјләш, әј-ләшин, дур, дурун, отур, отурун, де, дејәр, дүздүр, доғрудур, даһа, тәкрат ет вә с.

17. 100 даирәсиндә сајмаг үзрә мәшгләр. Сајларла исим-ләринн бирләшмәси үзрә чалышмалар.

18. Шакирдләрнн адлары, аталарынын адлары, фамилия-лары, ев үнванлары үзрә јазылы вә шифаһи чалышмалар.

ҮЧҮНЧҮ СИНИФ ҮЗРӘ НИТГ МОДЕЛЛӘРИ

1. Исим + чыхышыгы һалында олан исим + фе'л. Пионер клубдан кәлир. Фикрәт мәктәбдән кәлир. Зәһрә синифдән чыхыр....

2. Исим + чыхышыгы һалында исим + зәрф + фе'л. Раһим мәктәбдән ахшам кәлир. Раја дәрсдән саат 2-дә гајыдыр....

Әвәзлик + исим + чыхышыгы һалында исим + фе'л. Бу гыз мәктәбдән кәлир. Бу оғлан пләждән гајыдыр....

Сифәт + исим + чыхышыгы һалында исим + фе'л. Гара нефт јердән чыхыр. Габагчыл колхозчулар сәркидән гајыдырлар....

Исим + чыхышыгы һалында олан исим + ишкар фе'ли. Пионер клубдан кәлир. Фикрәт мәктәбдән кәлир. Зәһрә синифдән чыхыр. Әли китабдан јазыр....

Исим + чыхышыгы һалында олан исим + зәрф + ишкар фе'л. Раһим мәктәбдән ахшам кәлир. Раја мәктәбдән саат 2-дә гајытмыр. Вәфа Москвадан бу күн кәлир....

Исим + чыхышыгы һалында исим + фе'л. шүһуди кечмишдә. Асиф мәктәбдән кәлиди. Зәһрә синифдән чыхды. Фәһлә ишдән гајытды....

Исим + чыхышыгы һалында исим + зәрф + фе'л. Раһим мәктәбдән ахшам кәлиди. Раја дәрсдән саат 2-дә гајытды....

Әвәзлик + исим + чыхышыгы һалында исим + фе'л шүһуди кечмиш заманда. Бу јолдаш мешәдән гајытды. Бу гыз һәјәтдән кәлиди....

Сифәт + исим + чыхышыгы һалында исим + шүһуди кечмиш заманда фе'л. Бөјүк армуд ағачдан дүшдү. Тәзә кәтиб идарәдән чыхды....

Исим + јөнлүк һалында исим + фе'л. Пионер клуба кәдир. Фикрәт мәктәбә кәдир. Ушаг ағача чыхыр. Мүәллим синифә кәлир....

Исим + јөнлүк һалында олан исим + зәрф + фе'л—Раһим мәктәбә ахшам кәлир. Раја евә саат 2-дә гајыдыр. Гатар стансијаја ипди кәлиди....

Әвәзлик + исим + јөнлүк һалында олан исим + фе'л. О гыз синифә кәлиди. Бу оғлан пләжа кәдир....

Сифәт + исим + јөнлүк һалында олан исим + фе'л. Гара нефт завода ахыр. Ә'лачы шакирдләр Артекә кәдирләр....

Шәхс әвәзликләри + јөнлүк һалында олан исим + фе'л. Биз мәктәбә кәдирик. Онлар дәрсә кәдирләр....

Эвэзлик + јөнлүк халында олан исим + фе'ли шүһүди кечмиш заманынын инкар формасы. Биз киноја кетмади. Сиз плјажа кетмадиниз....

Исим + исмин тә'сирлик халынын мүэјјәнлик билдирән формасы + фе'л. Наташа китабы көтүрүр. Фаиг дәфтәри апарды....

Исим + исмин тә'сирлик халынын мүэјјәнлик билдирән формасы ишарә эвэзлији илә + фе'л. Назим бу китабы ох-јур. Раһим о дәфтәри кәтирди. Фәһлә бу аләти алды....

Исим + тә'сирлик халында олан исим + фе'ли мүэјјән кәләчәк заманы. Афәт синфи тәмизләјәчәк. Надир парти-ры силәчәк....

Исим + мүэјјәнлик билдирән тәсирлик халында олан исим (ишарә эвэзлији илә бирликдә) + фе'ли гәти кәләчәк заманы. Раја бу китабы алачаг. Назим о дәфтәри апарачы. Пионер о галстуку үтүләјәчәк....

Эвэзлик + фе'л мүхтәлиф шәхсләрдә. Мән јазырам сә јазырсан, о јазыр. Биз јазырыг, сиз јазырсыныз, онлар јазы-лар, мән јаздым, сән јаздын, о јазды, биз јаздыг, сиз јазды-ныз, онлар, јаздылар, мән јазачағам, сән јазачагсан, о јаз-чаг, биз јазачагыг, сиз јазачагсыныз, онлар јазачаглар....

Исим + јијәлик халында олан исим хәбәр шәкилчиси илә. Китаб Назиминдир. Галстук пионериндир. Шәкил Фази-линдир....

Эвэзлик вә исим + мәнсубијјәт категоријасы. Мәним китабым, сәнин дәфтәрин, онун мәктубу, бизим синфимиз, сизин партаныз, онларын дәрси. Бизим ишимиз, Сизин кејфлиги. Онларын әмәји....

Исим вә эвэзлик хәбәр шәкилчиси илә. Китаб мәнимдир. Дәфтәр онундур.

Исим + зәрф + кәләчәк заман фе'ли. Гатар ахшам кәләчәк. Ојун сабаһ олачаг. Дәрс инди башланачаг....

Моделләрдән көрүндүјү кими, үчүнчү синифдә шакирд-ләр бүтүн нитг һиссәләриндән олан сөzlәrlә растлаша бил-ләрләр. Исим, фе'л вә эвэзликдән башга бүтүн нитг һиссәләри јалныз башлангыч формада өјрәдилер. Исмин бүтүн халлары вә мәнсубијјәт категоријасы, фе'ли индики, шүһиди кечмиш вә гәти кәләчәк заманлары өјрәдилер. Үчүнчү синифдә фе'л-ләрин тәсдиг вә инкар формасы индики вә шүһуди кечмиш заманда өјрәдилер. Гәти кәләчәк заманда исә јалныз тәсдиг фе'лләри ишләдилер. Бурада ики сөзлү чүмләләр кенешлон-

дириләрәк 5—6 сөзлү чүмләләрә чеврилир. Үчүнчү синифдә верилән грамматик биликләр бундан артыг олмамалыдыр.

Бурада көстәрилмәјән нитг моделләри верилән грамма-тик биликләр чәрчивәсиндә дәрслик мүәллифләри вә мүәл-лимләр тәрәфиндән тәртиб едилә биләр. Мәсалән, **охумур,** **јазыр.** **Кетмир,** **кәлир.** **Шакирд дејил,** **мүәллимдир.** **Колхозчу дејил,** **фәһләдир** вә с.

Јени тәртиб едилән моделләрин формача эввалинчи мо-делләрә даһа чох охшамасына чалышмаг лазымдыр. Тәкрар мәгсәди илә јени моделләри шакирдләр дә тәртиб едиләр

НИТГ ИНКИШАФЫ ҮЗРӘ АПАРЫЛАЧАГ ИШЛӘРӘ АИД НҮМУНӘЛӘР

1. Шакирдләрдә азәри сөzlәрини дүзкүн тәләффүз етмәк вәрдишләри јаратмаг мәгсәди илә спесифик сәсләр, белә сәс-ләрлә дүзәлмиш һеча вә сөzlәр үзәриндә чалышмалар.

2. Техники вәсантин тәтбиғи илә шакирдләрдә дүзкүн әдәби тәләффүз нормалары ашыламаг үзрә апарылан чалыш-малар.

3. Таныш сөzlәр олан чүмләләри мәтндән сечиб јазмаг.

4. Шакирдләрин мәнимсәдикләри ајры-ајры сөzlәрдән, белә сөzlәрдән ибарәт кичик чүмләләрдән вә мәтнләрдән ит-тифадә едәрәк сүжетли вә сүжетсиз рабитәли вә рабитәсиз јазылардан ибарәт чалышмалар.

5. Верилмиш нүмунәләр үзрә ајры-ајры сөzlәрини вә чүм-ләләрин сонуну јазмаг, онлары тамамламаг.

6. Мәтндә бурахылмыш сөzlәри верилмиш нүмунәләр үз-рә артырмаг.

7. Шакирдләрин јашадыглары үнванын јазылмасы үзрә чалышмалар.

8. Чүмләдәки таныш сөzlәрә суаллар вермәк вә онлара чаваблар јазмаг үзрә чалышмалар.

9. Верилмиш сөzlәрдән вә сөз бирләшмәләриндән мүстә-гил сурәтдә нүмунәләр әсасында чүмләләр тәртиб етмәк.

10. Шүүрлү вә фәал оху вәрдишләри ашыламаг мәгсәди илә оху үзрә апарылан чалышмалар.

11. Шәкилләр үзрә шакирдләрин нитгини инкишаф ет-дирмәк мәгсәди илә апарылан чалышмалар.

12. Верилмиш суаллар үзрә өјрәдилмиш мәтнин мәзму-нуну сөјләмәк.

13. Дорелдида берилмиш ва ја муаллиминин тәрғип етдији сўзларга кечилмиш матидаи чаваблар таптарар Јаънаб.

14. Шакирдларга тапши олан объектлар йағғида, мөншот мивдусида ва овукуреји материаллари ила олағодир олаи кичик муаллиблар апармағ.

15. Кичик шеърларини ва шеър парчаларынын озбарладила маъни.

16. Озбар ифродилмиш шеърларини Јаънабмағы үзрә чағани малар.

17. Матидаи ошја ва йарақат билдиреи сўзларни сувилаирича кемаји ила тапши ва группаландырмағ.

18. Матида берилмиш сўзларини башлангыч формаеыни көстөрмөк (Јаънаб ва Јаънаб).

19. Ошјанын аламатиини ва йарақетини неча ичрә олундуғуни билдиреи сўзларини суалларича кемаји ила матидаи сечилмағи.

20. Миштар ва сыра сағдары ила исимларини ишланмағи үзрә мөншотлар.

21. Азери шифағи халт адабијатындан бир неча нүмунени озбар ифродмағ. Аталар сўзларини, маселлар, тапшичалар ва с.

22. Тек исимларни чам ва экенин чам исимларни тек йағғана салыб чумла тарда ишлөтмөк үзрә чалышмалар.

23. Мүбтадағы шөхе алағилларни ила ифада едилмиш чумла тар тәрғип етмөк бачарыгынын ичкишағи. Мөн шөкил чөкирам. Сөн дөре охуғурсан, Ондар киноја кедирлар...

24. Диалоглардан ибарат кичик ва еида матиларни ролада ра бөдөрөк охумағ.

25. 3-4 чумлаи матиларини тәрчүмағи.

РУС МӨКТӨБЛӨРИНИН 4-8-чи СИННФЛӨРИ ÜЧÜN АЗЕРИ ДИЛИ ПРОГРАМЫ (ИКИНЧИ КОНСЕНТР)

Рус мөктөблөринде азери дили тәрғипини бу мәрһөләсинде шакирдлар өз фикирларини ифада етмеји бачармалылар. Бу дөвр әрнини шакирдлар кичик һөчмли бәди и парчалары, сада тәсет мөғаләларини охујуб баша дүшмөли ва бәзиларини тәрчүма етмеји бачармалыларлар.

Программын тәрғип едилән јени лајиһәсинде, әмәли програмлардан фәрқли оларағ, 4-6-чы синнфларда азери дилини ваһид дөре просесинде тәрғип пәләрда тутулур. Бурада ағрыча әдәби гираәт ва грамматика дореләри әлмајачағлар. Бүтүн дил материалларынын синтаксисе аеасында комә-

лексе формада ифродилмәси пәләрда тутулур. Бу, лајиһәнин әмәлини програмлардан принципал фәрғидир.

Лајиһәда рус мөктөблөринде азери дили дәрсләрини турулушу белә берилир: а) гираәт үчүн мәти (һәмин мәти еји аиманда итгә моделләри үзрә тәрғип едилдијиндәи ишләмәк үчүн кешиш имкан вермөлидир. Мәти һәм до грамматик формалар үзрә иш апармаға йарарлы олмалыдыр); б) шакирдларини лүғәтини пәлила ва ардычыл тәкрарламағ ва кешишләндирмәк; в) ифродилмиш итгә моделләрини ва грамматик формалары мөһкомләтмөк мөғәли ила хусуси чалышмалар, г) тәрчүма. Бу ишлар комплекс шөкилдә апарылдығиндан тәдричан шакирдларини итгә вәрдишләрини автоматлашдырыламағына көтириб чыхармалыдыр.

Рус мөктөблөринде азери дили курсунун икинчи консенстри шакирдлардан биринчи консенстрдә адығлары билик, бачарығ ва вәрдишләра бевәләннәр. Лајиһәда һәр синиф үчүн ашағыдакы бөлмәләр ифродилмишдыр.

1. Дил материаллары: итгә моделләри, грамматик изләһәт, фонетика ва тәләффүз гајдалары, орфографија ва дујғу ишарәлери.

2. Синифдә ва синифдөнкөнар оху үчүн гираәт материаллары.

3. Итгә ичкишағи үзрә јазылы ва шифағи шөкилдә апарылан иш нүмунәлери.

4. Тәрчүма.

Икинчи консенстрдә шакирдларини гејри-фаал лүғәтини һөчми хејли кешишләннәр. Биринчи консенстрдә мәтидә бир-ики гејри-фаал лүғәтә дахил олан сөз вермәк олардыса, икинчи консенстрдә белә сөзларини сајыны 4-5-ә чатдырмағ олар. Бурада пәләрда тутулур ки, биринчи консенстрдә шакирдлар әмәли итгә вәрдишләрини ифродилмишлар. Бу вәрдишләр дө еида фикри ифада етмөк үчүн чох вачиб олан фаал лүғәт үзрәсинде јаранмышдыр. Демәли, икинчи консенстрдә муаллимин имканы вәрдыр ки, фаал лүғәтә дахил олан сөзлар ичәрсиндә гејри-фаал лүғәтә дахил олан сөзларни дө мәтидә дахил етсин. Дикәр тәрәфдән, гејри-фаал лүғәтә дахил олан сөзлар фаал лүғәтә дахил олан сөзлар ичәрсиндә даһа јахшы алашмылар, тәдричан фаал лүғәтә дахил олмага башлајыр. Бу вәлијәтдә гејри-фаал лүғәт фаал лүғәт үчүн мәнбәјә чеврилур.

4-8-чи синнфларда шакирдларини лүғәтинин тәркибинин берилмиш гираәт мәтиләринини материаллары ва грамматик

терминләр тәшкил едир. 4-чү синифдән башлајараг шакирдләр бир сыра грамматик терминләрлә таныш олулар (исим, фе'л, сая, әвәзлик, сифәт, зәрф, индики заман, шүһуди кечмиш, кәләчәк заман)...

Лүгәтин һесаблинамасы да 4-чү синифдән башлајараг дәјишир. Бурада һәр бир сөзүн жалныз башлангыч формасы (адлыг һалы) әсас көтүрүлүр. Бу нөгтеји-нәзәрден мәктәбин, мәктәбдә, мәктәби, мәктәбдән сөзләри бир сөз саялыр, мәктәб сөзүнүн өјрәдилмәси нәзәрдә тутулур.

4—8-чи синифләрдә шакирдләр һәр дәрседә, тәхминән, ики—үч сөзү мөһкәм өјрәнмәлидирләр. Лүгәтин мәнимсәнилмәси гираәт просесиндә, ше'рләри әзбәрләјәркән, јени нитг моделләрини өјрәнәркән вә грамматик форма үзәриндә иш апараркән мәнимсәнилир. Бурада садаланан мәсәләләр үзрә чалышмалар апараркән өјрәнилмиш 2—3 јени сөз башга сөзләрлә, јә'ни мәнимсәнилмиш сөзләрлә мүхтәлиф грамматик әләгәләрә кирир, даһа јахшы јадда галыр.

Лүгәтин кенишләндирилмәси вә мөһкәмләндирилмәси мәгсәди илә ашагыдакы чалышма формаларындан истифадә едилир: әввәл мәнимсәнилмиш сөзләрлә јени өјрәнилмиш сөзләрдән сөз бирләшмәләри тәртиб етмәк, јени сөзләрлә чүмләләр тәртиб етмәк, типик чүмләләрә сөз артырмаг, рус дилиндән азәри дилинә вә әксинә тәрчүмә, јени сөзләри мүәјјән мөвзуларә көрә вә грамматик формалары үзрә групплашдырмагы тәләб едән чалышмалар апармаг, јени сөзләри чалышмаларә дахил етмәк, антонимләри тапыб јазмаг, имла, ифадә вә садә формалы ниша јазылар, шәкил үзрә апарылан јазылар, техники тә'лим вәсантә үзрә чалышмалар....

Верилмиш јени сөзләрин јахшы мәнимсәнилмәси үчүн онларын ардычыл оларәг бир нечә дәрседә тәкрары вачибдир. Бундан сонра 10—15 дәрс фасилә верәрәк јенә дә һәмин сөзләрин тәкрарына гајытмаг лазымдыр. Бүтүн булар дәрслији тәртиб едәркән чидди нәзәрә алынмалыдыр. 4-чү синифдән башлајараг мүәллим шакирдләрә азәри—рус дили лүгәтиндән истифадә етмәји өјрәтмәлидир.

ГРАММАТИКА, ФОНЕТИКА, ОРФОГРАФИЈА, ДУРҒУ ИШАРӘЛӘРИ

Азәрбајчанча данышмаг үчүн әсас грамматик формалары вә нитг моделләрини билмәк бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Бу биликләр шакирдләрә имкан верир ки, онлар мүәјјән гај-

далардан истифадә едәрәк өзләри јени нитг моделләри тәртиб етсинләр, данышаркән чәсарәтли олсунлар, өз ифадә вә чүмләләринин доғру олуб олмадығыны јохлаја билсинләр.

Лајинә грамматик материалларын лүгәт, гираәт, тәләф-фүз үзрә ишләр вә јазы гајдалары илә мөһкәм әләгәдә өјрәдилмәсини нәзәрдә тутур. Бу концентрә дә шакирдләрә грамматиканы өјрәтмәк хатиринә билик верилмир. өјрәдилән грамматик гајдалар жалныз практик ишә истигамәт вермәк үчүндүр. О грамматик гајдалары шакирдләр өјрәнирләр ки, онларсыз азәрбајчанча данышмаг олмаз.

Грамматик формаларын тәдриси һәр чүр нәзәријјәчилији арадан галдырмалы, жалныз практик јолларла апарылмалыдыр. Бурада һеч бир грамматик форма һаггында там биликләр вермәк мәгсәди гаршыја гојулмамышдыр. Шакирдләрә бу вә ја башга грамматик форма һаггында верилән мә'лумәт инди лазым олан гәдәр олмалыдыр. Бурада форманы әһәтә етмәк, кәләчәкдә белә биликләр лазым олар дјә «там тәсәввүр» далынча чан атмаг кими һалларә јер верилмир. Мәтнин вә ја јухарыда садаланан иш нөвләринин тәләбинә көрә бу вә дикәр грамматик форма изаһ едилир. Онун башга хүсусијјәтләринә исә тохунулмур.

Фәрз едәк ки, мүәллим мәсдәр һаггында шакирдләрә изаһат верир. Бу мә'лумат о заман верилир ки, ја мәтндә, ја да мәтнлә әләгәдар апарылан башга ишләрдә бу формаја мүрачиәт етмәк еһтијачы јаранмышдыр. Белә шәраитдә азәри дилиндә мәсдәрләрин маг, мәк шәкилчиләринин әләвәси илә дүзәлмәси һаггында шакирдләрә бәсит мә'лумат вермәк ки-фајәтдир. Мәсдәрләрин онларча башга хүсусијјәтләрини исә бурада изаһ етмәјә һеч бир еһтијач јохдур. Мәсдәрләр исим кими һалланыр, нисбәт шәкилчиләри гәбул едир, чүмләннч бу вә ја башга үзвү олур вә с. мә'лумат бурада һәләлик јер-сиздир.

Грамматик тә'рифләрә кәлинчә, бурада вәзијјәт дәјишир. Лајинә һеч бир грамматик тә'рифи шакирдләрә өјрәтмәји гаршысына мәгсәд гојмур. Азәри дили дәрсләриндә тәдрис едилән грамматик формаларын әксәријјәти шакирдләрә ана дилиндән ајдындыр. Шакирдләр ана дилиндә исмин, сифәтин, фе'лин нә олдуғуну јахшы билирләр. Азәри дили дәрсликләриндә вә дәрсләриндә бу тә'рифләрин өјрәнилмәсинә һеч бир еһтијач јохдур. Бурада мүәллим садәчә оларәг шакирдләрә һәмин грамматик форма һаггында ана дилиндә мә'лум олан биликләри хатырладыр. Лакин елә грамматик фор-

малар да вардыр ки, бунлар шакирдларин ана дилинде јох-дур, азери дилине махсусдур.. Ајдындыр ки, белэ грамматик терминлери тәрифлери васитәсилә өјрәтмәк олар. Башга сөзлә, белэ грамматик анлајышларын дахили вә харичи ма-нијјәтини грамматик тәрифлери көмәји илә ачмаг нәинки олар, һәтта бу лазымдыр.

Икинчи консентрдә дә бүтүн гаршыја чыхан јени грам-матик формалар синтаксис әсасында өјрәдилер, нитг модел-лери үзрә иш апарылыр. Шакирдләр фонетик, морфоложи, орфографик, дургу ишарәлери гајдаларыны синтаксис үз-риндә мәнимсәјирләр.

Бәзән бу вә ја башга нитг моделлери нә верилән изаһат-дан әлава үмумиләшдиричи грамматик изаһата јол вермәк олар. Әкәр бу үмумиләшдирмә шакирдлери әввәлләр өјрән-дији бир нечә грамматик форманы мүчәррәдләшдирсә, белә һалларда нитг моделлери илә биләваситә бағлы олмајан грамматик үмумиләшдирмәләрә дәрсликдә вә еләчә дә дәр-сләрдә јер вермәк олар. Мәсәлән, шакирдләр сәјларын исим-ләрлә ишләnmәсини кечмишләр вә дәфәләрлә мүшаһидә ет-мишләр ки, азери дилинде рус дилиндән фәргли олараг сәј-лар исимлери башга һаллара дүшмәсини тәләб етмир. Инди бу тәсәввүрүн үмумиләшдирилмәси вахты чатмышдыр. Бу мәгсәдлә мүәллим мәлум грамматик гајданы шакирдләрә өј-рәдә биләр. Белә гајдалар дәрсликләрдә дә верилмәлидир.

Биринчи консентрин нитг моделлери дә көстәрир ки, ке-ниш чүмләлери мүмкүн олан бүтүн моделлери верилмә-мишдир. Бу, икинчи консентрдә белә верилмир, јәни кениш чүмләлери мүмкүн олан бүтүн моделлери верилмир. Тәчрү-бә көстәрир ки, шакирдләр мәлум сөз бирләшмәлери нини мо-деллери нини мүхтәсәр нитг моделлери нә әлава едиб өзлери ону кенишләндирә билер. Бу да онларын фәаллығыны тәмин ет-дији үчүн чох фәјдалыдыр. Мүхтәсәр нитг моделлери нини ке-нишләндирмәк үзрә иш һәмишә диггәт мәркәзиндә олмалы-дыр. Шакирдләр онлара мәлум олан нитг моделлери нини ке-нишләндирәрәк јени моделлери өзлери тәртиб етдикдә јара-дычы иш көрүрләр. Бу да тәлимни гаршысына гојулан әсас мәсәләләрдән биридир.

Икинчи консентрдә өјрәдилән јени нитг моделлери илә әлағәдар олараг верилән грамматик материаллары шакирд-ләр елә өјрәнмәлидирләр ки: а) өјрәдилмиш грамматик фор-манын мәзмуна кәтирдији дәјишиклији јахшы тәсәввүр етсин-ләр, б) онлардан истифадә едәрәк јени грамматик констру-

сијалар јарада билсинләр, в) онларин морфоложи — синтак-тик конструксијаларыны ајдылашдыра билсинләр, г) өјрә-дилмиш грамматик формалары вә конструксијалары өз нитг-ләриндә ишләтмәји бачарсынлар.

Рус мәктәпләриндә азери дили дәрсләрини спецификасы тәләб едир ки, истәр лексик, истәрсә дә грамматик материал-лары мәнимсәнилмәси ишинин бөјүк һиссәси шакирдлери мүстәгил ишләмәси нәтичәсиндә баша кәлсин. Она көрә дә дәрсликләр вә дәрсләр, шакирдлери елә сәфәрбәр етмәлидир ки, онлар тәдрис ишинин әсас һиссәсини мүстәгил ичра елә билсинләр. Бу да о заман мүмкүн олур ки, дәрсликләрдә вә дәрсләрдә һәр шеј, һәр јени мәлумат, јени форма чидди сү-рәтдә дүшүнүлмүш план үзрә верилсин, һеч бир тәсадүфә јол верилмәсин, тәдрис материаллары сәдәдән мүрәккәбә доғру елә никишаф јолу кечсин ки, буну һәтта шакирд чох заман мүшаһидә едә билмәсин. Демәли, азери дили тәдрисини бү-түн мәрһәләләриндә шакирдлери мүстәгил ишләри чидди һесаба алынмалыдыр; нәјин шакирдлери өзү едәчәјини вә нәјин мүәллимни иштиракы илә едәчәкләрини һәм дәрслик, һәм дә мүәллим чидди сүрәтдә нәзәрә алмалыдыр.

Башга дили өјрәтмәјин башлыча хүсусијјәтлери бил-мәјән мүәллим ләјиндә гаршыја гојулан тәләбләрә чаваб верә билмәз. Мүәллим чалышмалыдыр ки, шакирдләр фәси-ләсиз олараг фәктик дил материаллары үзәриндә мүшаһидә-ләр апарсынлар. һәмин мүшаһидәләрдән өзлери нәтичәләр чыхарсынлар, грамматик үмумиләшдирмәлери чохуну ин-дуктив дәркетмә јолу илә мәнимсәсинләр. Бунсуз дилин шүүр-лу тәдрисини тәшкил етмәк мүмкүн дејилдир. Бурада ирәли сүрүлән тәләбләрдән бири дә одур ки, шакирдләр өзлери дәрсликә ишләјә билсинләр, дәрслијин әһатә етдији нәзәри вә практик материаллары мәнимсәмәјә чан атсынлар. Буна шакирдлери анчаг јахшы дәрсликләр тәһрик едә биләр.

Икинчи консентрдә шакирдлери мүстәгиллији биринчи консентрә нисбәтән хејли артырылыр. Бурада тәдрис матери-алларыны мүһүм олан һиссәсини шакирдләр мүәллимни рәһ-бәрлији алтында, бир һиссәсини исә мүстәгил олараг едә вә сифдәнкәнар мәшгәләләрдә мәнимсәјирләр. Шакирдлери мүстәгиллији даһа чох чалышмалар үзәриндә апарылан иш-ләрдә һиссә едилмәлидир. Әкәр биринчи консентрдә чалыш-маларын әксәријјәти мүәллимни иштиракы вә биләваситә рәһ-бәрлији илә јеринә јетирилдирсә, икинчи консентрдә әксинә,

чалышмаларын чохуну шакирдләр мұәллимин иштиракы вә рәһбәрлији олмадан мүстәгил јеринә јетирирләр.

Мүстәгил ишләрини һәчмчә вә сәјча артмасы рабитәли нитг вәрдишләринин јаранмасы, суаллара чаваблар верилмәси, мүхтәлиф мөвзулар үзрә мүкалимәләрдә иштирак етмәк, дәрсликлә ишләмәк вә грамматик мәлүматы өјрәнмәк сәһәсиндә апарылан ишләрдә дә һисс олунмалыдыр.

Анлашма үчүн мүһүм әһәмијјәти олан мәсәләләр, һәјати тәләбләр диалоглар үчүн мөвзу олмалыдыр. Бурада аиләдә, мәктәбдә, һәкимин јанында, шәһәримиз, кәндимиз, кино, театр, почт, телеграф, сәркидә, шәһәрин нәглијјәти, идман, бәдән тәрбијәси, вағзалда, достлар, јолдашлыг, илин фәсилләри вә с. кими мөвзулар диалоглар үчүн сечилә биләр.

Нәзәрдә тутулур ки, бу мөвзулар диалоглар үчүн икинчи концентрин бүтүн синифләриндә тәкрар олуна биләр. Лакин ајры-ајры мөвзулар үзрә верилән диалогларын сајы, орадакы әһвалатлар, һадисәләр илдән илә кенишләnmәлидир. Кенишләnmә вә дәринләшмә һәм јени мәнимсәнилән лүғәт, һәм дә грамматика материалларына әсасланыр. Мүхтәлиф синифләр үчүн тәртиб едилмиш диалогларда шакирдләрин јаш хүсусијјәтләри дә чидди нәзәрә алынмалыдыр.

Шакирдләрин мүстәгил ишләри онларын тәхәјјүлләрини, тәфәккүрләрини, һафизәләрини, јарадычылыг ишләриндәки фәаллыгларыны да инкишаф етдирир.

Лајиндә нәзәрдә тутулур ки, бүтүн грамматик биликләр шакирдләрин ана дили грамматикасы үзрә алдыглары биликләрин ардынча верилсин. Шакирдә ана дилиндә мәлүм олмајан грамматик анлајышы азәри дилинин грамматикасы үзрә о заман ајдынлашдырмаг олар ки, һәмнин грамматик анлајыш рус дили үчүн сәчијјәви олмасын. Мәсәлән, аһәнк гануну һаггындакы биликләри вермәк үчүн рус дилиндә буна әсас верән билик ахтармаға еһтијач јохдур. Демәли, бу биликләр шакирдләрин ана дилиндәки биликләрә әсасланмадан јери кәлдикдә верилә биләр. Бүтүн грамматик категоријалар һәкки дилә мәхсус олдугда әввәлчә ана дилиндә кечилир, сонра һәмнин анлајыш вә тәсәввүрләрә әсасланараг азәри дилиндә дә изаһ едилә биләр. Бу заман азәри дилиндә грамматик тәрифләри кечмәјә еһтијач јохдур. Мәсәлән, мүбтәда, хәбәр вә с. анлајышларын тәрифини азәри дилиндә өјрәтмәјә нә практик, нә дә нәзәри еһтијач вардыр.

Грамматик вә лексик чалышмалар јазылы вә шифаһи формада апарылыр. Бу концентрдә јазылы чалышмалара би-

ринчи концентрә нисбәтән даһа чох јер верилир. Мәсәлән, шакирд, лүғәтләринин дүзәлдилмәси, шәкил үзәриндә мүсаһибә, шифаһи нитгин инкишафы вә грамматика тәдриси илә әлагәдар олан јазылы чалышмалар апарылыр. Јазылы чалышмалар һәр бир синифдә дәрс илинин әввәлиндән башлајараг, сонуна гәдәр, тәдричән мүрәккәбләшдирилир. Мүәллим шакирдләри јазылы чалышмалар үзәриндә ишләтмәклә, онлара Азәрбајчан дили јазысыны мәнимсәдир, шакирдләрдә мүстәгил јазы вәрдишләри јарадыр вә онларын јазылы нитгини инкишаф етдирир. Јазы ишләри тәкчә синифдә дејил, ев тапшырыглары кими дә апарылыр. Евә верилмиш јазылы чалышмалар һәм форма, һәм дә мәзмунча мүхтәлиф ола биләр. Мәсәлән, г сәсинин ғ сәсинә, к сәсинин исә ј сәсинә кечмәси гајдасыны мөһкәмләтмәк үчүн верилмиш чалышмаларла, «нөгтәләрини јеринә лазым олан сөзләри јазын» кими чалышмалар форма вә мәзмунча фәргләнир.

Јазы ишләри шакирдләрин тәләффүзүнү дә низама салмалыдыр. Шакирдләрин сәһв тәләффүз етдикләри сөзләри јазынын көмәји илә чох заман дүзкүн әдәби тәләффүз нормаларына јијәләнәнә гәдәр тәкрар етмәк лазым кәлир.

Икинчи концентрдә Азәрбајчан дилинин грамматикасындан нәзәрдә тутулмуш мүәјјән биликләри верәркән рус дили илә мүгајисәјә даһа чох јер верилмәлидир. Мәсәлән, шакирдләр билмәлидирләр ки, рус дилиндән фәргли олараг азәри дилиндә чанлы әшја адларындан јалныз инсана аид оланлар ким суалына чаваб олур. Һөрүмчәк, ит, ат, милчәк кими сөзләр азәри дилиндә нә суалына чаваб олур. Рус дилиндән фәргли олараг азәри дилиндә сајлар исимләрлә јанашы ишләндикдә дәјишмир, хәбәрләр чүмләннин сонунда олур вә с.

Шакирдләр азәри дилинин фонетикасыны өјрәнәркән бәзи сөзләри дүзкүн тәләффүз етмәјә алышырлар. Фонетиканын тәдриси илә әлагәдар олараг мүәллим азәри дилинин специфик хүсусијјәтләринә хүсуси диггәт јетирмәли, рус дилинин гајдаларынын тәсири илә шакирдләрин азәри сөзләрини, даһа доғрусу бу сөзләрдәки специфик сәсләри, сәһв тәләффүз етмәләринә имкан вермәмәлидир. Мәсәлән, рус дилиндә чинкилтили самитләрдән әввәл кәлән кар самитләр тәләффүз заманы чинкилтиләшир (просьба-прозьба, сберкасса-зберкасса, бәзи самитләр исә инчә саитдән әввәл инчә тәләффүз едилир: герој-корој, гитара-китара вә с.) Шакирдләр бу ганунун тәсири илә бәсдир, башламышдыр, гәшәнк, гәти типли сөзләри бәздир, бажламышдыр, кәшәнк кәти шәклиндә тәләффүз

едирлэр. Бу вэ буна бәһзәр чәһәтләрә хүсуси диггәт јетир-
мәк лазымдыр.

«Фонетика» бәһси үзрә верилән биликләр ејни замандә азәри дилиндә данышмаг вэ јазмаг үчүн бөјүк әһәмијјәт кәсб едән әһәнк ганунунун јахшы мәнимсәнилмәсинә көмәк едир.

Морфолокијадан верилән биликләр исә азәри сөзләри-
нин формал хүсусијјәтләрини вэ дүзкүн јазылышыны мәним-
сәмәјә хидмәт етмәлидир.

Бурада грамматикадан верилмиш биликләри үмумиләш-
дирмәк вэ мүчәррәдләшдирмәк үчүн имкан олдуғундан мү-
әллим бу чәһәтә хүсуси фикир вермәлидир. Бу мәгсәдлә мү-
әллим ајры-ајры исимләрин һалланмасы вэ фе'лләрин тәсри-
фи үзрә чалышмалардан истифадә етмәклә бәрабәр, бир сы-
ра схем вэ чәдвәлләрдән дә истифадә едә биләр. Мәсәлән, мү-
әллим чәдвәлдә верилмиш тәк-тәк исимләрин һалланмасыны
вэ онларын һал шәкилчиләрини нүмајиш етдирир. Шакирд-
ләр бу нүмунә әсасында чәдвәлдә олмајан башга исимләри
дә һалландырмага башлајырлар. Шакирдләр бу јолла сону
самитлә битән отаг, ушаг, китаб, вэ сону саитлә битән ата,
ана, әми, дајы, хала, нәнә, өлкә кими исимләри чүмләдән кә-
нар, әввәлчә јазылы, сонра да шифаһи һалландырырлар. Дәр-
син сонракы мәрһәләләриндә һәм мүәллимин, һәм дә шакирд-
ләрин сөјләдији мисаллар бу вә ја башга моделин тәркибинә
дахил едилир.

Мәсәлән, Мәктәб бурададыр. А.

Мәктәбин һәјәти тәмиздир. Ј.

Ушаглар мәктәбә кәлирләр. Јн.

Биз мәктәби севирик. Т.

Ушаглар мәктәбә кедирләр. Је.

Биз мәктәбдән завода кедирик. Ч.

ГИРАӘТ

Гираәт башга дили өјрәтмәк үчүн мүәллимин әлиндә ән
јахшы васитәдир. Һәр бир дәрседә гираәт бу вә ја башга дәрә-
чәдә иштирак етмәлидир.

Гираәт биринчи нөвбәдә шакирдләрә азәри дилиндә да-
нышмаг бачарыгы верир, грамматикадан алынмыш биликләр-
дән практик истифадә етмәк үчүн вәрдишләр јарадыр. Бун-
дан башга гираәт шакирдләрин бәдин зөвгүнү инкишаф ет-
дирир, онларын дүнја көрүшләринин формалашмасына сә-
бәб олур. Гираәт рус мәктәблиләрини азәри халгынын зәнкин

әдәбијјатынын ән јахшы нүмунәләри илә дә таныш едир. Ги-
раәт васитәсилә мүәллим шакирдләрә вәтәһпәриарлик, бөј-
үкәлмиләлчилик, әмәјә мәрһәббәт, инсанпәрвәрлик кими ән јах-
шы кејфијјәтләри ашылајыр.

Гираәтин көмәји илә мүәллим шакирдләрин естетик һисс-
ләрини инкишаф етдирир, онларын бизи әһәтә едән аләм һаг-
гында тәсәввүрләрини кенишләндирир. Гираәт һәм дә ша-
кирдләрин лүғәт еһтијатынын фәсиләсиз артмасы үчүн чок
јахшы мәнбәдир.

Бу консентрдә әдәби мәтиләр изаһлы гираәт үсулу илә
өјрәдилир. Шакирдләр бу јолла үчүнчү консентрдә азәри
халгынын әдәбијјаты илә таныш олмага һазырлашырлар.

Гираәт үчүн материал сечәркән мүәллифләр вә мүәллим-
ләр шакирдләрин билик сәвијјәсини нәзәрә алмагла бәрабәр,
онларын јаш хүсусијјәтләрини дә диггәт мәркәзиндә
тутмалыдырлар. Бәдин парчаларын вә ја битмиш кичик һәчм-
ли бәдин әсәрләрин, ше'рләр мүстәсна олмагла, дәрсликләрә
салынмасы адәптәетмә (үјғунлашдырма) јолу илә мүмкүн-
дүр. Бу заман мүәллиф вә мүәллим мәтнин мәзмунуна, онун
бәдин дәјәринин ашағы дүшмәмәсинә диггәт вермәлидир. Бу
консентрдә дә бир сыра мәтиләри мүәллимләр вә мүәллифләр
өзләри јаза биләр. Буна бөјүк еһтијач вардыр.

Бәдин әсәрләрдән башга елми әсәрләрдән, мәтбуат сәһи-
фәләриндәки күтләви јазылардан вә с. истифадә етмәк олар.
Бунлара гаршы биринчи тәләб онларын әјләнчәли вә өјрәди-
чи мәзмуна малик олмасыдыр. Мөвзунун мәфкурәви вә тәрби-
јәви әһәмијјәти дә чидди сурәтдә нәзәрә алынмалыдыр.

Дәрслик мүәллифләринин өзләри тәрәфиндән тәртиб
едиләчәк мәтиләр сечилмиш сөзләр, грамматик биликләр вә
мөвзулар үзрә тәртиб едилир. Бунлар мүбаһисәсиз үстүндүр.
чүнки бурада дидактик мәгсәд әсас көтүрүлүр. Һалбуки һеч
бир мүәллиф бу вә ја башга әсәри јазаркән шакирдләрин
һансы грамматик гајдалары өјрәндикләрини вә һансы сөзләр-
лә таныш олдуғларыны нәзәрә алмыр. Белә мәтиләр мүәлли-
мә имкан верир ки, о, мәтн әсасында әввәлчәдән нәзәрдә тут-
дуғу чалышмалар системи үзрә шакирдләри мүхтәлиф ча-
лышмалар үзәриндә ишләтсин, онлары планлы вә ардычыл
сурәтдә јени биликләр алмага, вәрдишләр кәсб етмәјә һазыр-
ласын.

Гираәт материалларының мәзмуну Вәтәнимизин кечми-
ши вә бу күнүнү, халглар арасында достлуғу, совет халгла-
рынын јарадычы әмәјини, вәтәндаш мүһарибәсиндә вә Бөјүк

Ватан мұнарибәсиндә совет адамларының мисленә гәһрә-маңлығыны, ватандашларымызын намуслулуг, доғручулуг, социалист әмлақына жүксәк шүүрлу мұнасибәт, достлуг вә јолдашлығ, социалист вәтәнпәрвәрлиғи, бејналмиләлчилик, коллективчилик, принципналлығ, ичтимап јашајыш гәјдаларының позаналара гаршы барышмамазлығ кими әхлаги кејфијјәтләрини, әлкәмиздә коммунизм гуручулугу ишләрини әкс етдирмәлидир. Гираәт материалларының бир һиссәси Азәрбајчаның әлқәшүнаслығ материалларындан ибарәт олмалыдыр. Шакирдләр гираәт вәситәси илә Азәрбајчан торпағының зәнкинлиғи һағғыда тәсәввүр әлдә едирләр.

4-чү синифдән башлајарағ дәрсликләрдә ики мүхтәлиф чәтиһәлиғи олан мәти бир-биринин ардынча верилир. Индики шәраитдә бу вәчибдир. Грамматик формасына вә лүғәтинә кәрә чәтин олан мәтиләр азәри дилнин исибәтән јахшы билән шакирдләр үчүн тәртиб едилир. Грамматик формасына вә лүғәт еһтијатына кәрә биринчи концентрлә мүтәнасиб оларағ тәртиб едилән мәтиләр исә нормал һаллар үчүн тәртиб едилир ки, бу да шакирдләрин бөјүк әксәријјәтинин әһәтә едир. Нормал һаллары әһәтә едән мәтиләрин тәртиби шакирдләрин әввалки биликләрини чидди нәзәрә аларағ, кечилмишләрини вә кечиләчәкләрини учотуну апармагла тәртиб едилир. Бу тәләб исибәтән јахшы данышан шакирдләр үчүн тәртиб едилмиш мәтиләрә шамил едилмир.

Дәрсликдә биринчи планда нормал һаллар үчүн тәртиб едилмиш мәтиләр верилир. Оун јанында да исибәтән өз јолдашларындан сечилән шакирдләр үчүн мәти јерләшдирилир. Биринчи мәти методик чәһәтдән мәлум гәјдаларла ишләнир, дәрслиғи методик һиссәси биринчи мәтиләр үзәриндә гурулур. Икинчи мәти исә бир—ики чалышма вә суалларла ајдынлашдырылыр.

Мөвзу етибары илә биринчи вә икинчи мәтиләр ејни олмалыдыр. Мәсәлән, биринчи мәти халғлар арасында достлугу әкс етдирисә, икинчи мәти дә бу мөвзуда олмалыдыр. Бурада икинчи мәти азәри гуруғлары һағғында вермәк мәсләһәт дејилдир. Бу тәләб ики чәһәтдән өзүнү доғрулдур: а) сөһбәтин бир мөвзуда кетмәси синифдәки шакирдләрин фикрини јажиндырмир, онларын диггәтинин башга марағлы бир әһвалат чәлб етмир; б) бу јолла мүәллиф вә мүәллимләр сечдикләри ејни мәтини адаптә едәрәк биринчи мәти кими, адаптесиз, оржиналыны сахламағ јолу илә икинчи мәти кими ис-

тифадә едә биләрдәр. Бу јол һәм тәдрис вәситәсини тәртиб етмәк, һәм дә дәрси тәшкил етмәк үчүн сәһәрәлидир. Бу јолла икинчи концентрини сөн синифинә кими риәјәт едилир.

Гираәт материалының ағли вә чәтин олмағ үчүн ики јер, ајрылмасы башга бир тәләб дә риәјәт етмәкә икәрдә тутур. Биринчи вә икинчи мәти формача да ејни олмалыдыр. Мәсәлән, биринчи мәти шәрдирсә, икинчи мәти дә һәмизә шәрд олмалыдыр. Әксинә, биринчи мәти тәҗкијә јолу илә верилән парчадырса, бу форма икинчи мәтидә дә олмалыдыр.

Програмын ләјиһәси гираәт материалларының шүүрүн мөвзулар үзрә дүзүлүшүнү нәзәрә тутур. Мәсәлән, достлуг вә јолдашлығ мөвзусу үзрә верилмиш бүтүн мәтиләр бири-биринин ардынча кәлир. Дәрслиғин әввалиндә јолдашлығ вә достлуг һағғында бир мәти, сонунда исә јенә дә бу мөвзуда гәјәтмәк мәсләһәт кәрулмүр. Бу, имкан верир ки, мөвзулар гурулашдырылсын, тәдрис процесиндә бу вә ја башга мөвзу илә әлағәдар оларағ мәнимсәнилән лүғәт о бири мәтиләри кечәркән тәқрар едилсин. Дикәр тәрәфдән, мүәллим бу јолла шакирдләрә гираәт материалларының тәсирини даһа да артыра билир, тәк бир мәтилә әлағәдар оларағ апарачағы ишләри планлашдырдығы кими, бир нечә ејни мөвзулу мәтиләрлә дә апарачағы ишләри планлашдыра билир. Мәтиләрини белә тематик дүзүлүшү тәрбијәви ишләр апармаға кениш имканлар јарадыр.

Гираәт материаллары шакирдләрин оху сурәтини икки-шаф етдирмәли, тәдричән онлары ифадала охуја кәтириб чәхармалыдыр. 4—6-чы синифләрдә изаһлы гираәт әсас кәт-рүлүр. Шакирдләр изаһлы гираәт јолу илә шүүрлу сурәттә мәтнин мәзмунуну мәнимсәјир, механики оху өз јерини шүүрлу охуја верир.

Синифдә мүәллимин мүшаһидәси алтында охумагла ејни заманда шакирдләр мүстәғил оху вәрдишләринә јәјәләнирләр. Беләликлә дә синифдә оху тәдричән мүстәғил оху вәрдишләринин јаранмасына сәбәб олур вә гираәтин синифдән сәв, синифдәнхәрич мәшғәләләрә кечирилмәси үчүн дә имкан верир. Бу јолла мүәллим шакирдләрин кичик әсәрләр үзәриндә мүтәлиәсини тәшкил етмәк үчүн онлары һалырлајыр.

Синифдәнхәрич оху шакирдләрин үмуми иккишафына тәсир кәстәрдији кими азәри дилнин дә мүкәммал өјрәнил-мәсинә бөјүк тәсир едир. Шакирдләрдә бу ишә һәвәс јаратмағ мүәллимин һәмизә диггәт мәркәзиндә олмалыдыр. Би-

ринчи концентрдә програм сенифдәнхарич гираәт материаллары һаггында конкрет көстөрнш вермир. Бурада сенифдәнхарич гираәт материалларыны азери дилини инебәтән јахшы билән шакирдләрнн сенифдә өјрәймәләри үчүн верилмиш гираәт материалы әвәз едир. Нормал вәзијјәтдә һәмни материаллар сенифдәнхарич гираәт үчүн нәзәрдә тутулур. Иккинчи концентрдә нәз сенифдәнхарич гираәт материаллары јалһыз инебәтән азери дилини билән шакирдләр үчүн нәзәрдә тутулур. Нормал вәзијјәтдә сенифдәнхарич гираәт үчүн иккинчи мәтиләрдән истифадә едилир. Демәли, бу мәнәтдән дә јени дәреликләр бир сыра әлверншли имканларына көрә әввәлиничи дәреликләрдән фәргләнәчәкдир.

Сенифдәнхарич гираәт шакирдләрнн азери дилини өјрәймәјә олан һәвәсини артырмалыдыр. Бураја шакирдләрнн нитгини зәнкннләшдирмәјә јарарлы олан, онларын үмуми дүнјакөрүшүнү инкишаф етдирән Азәрбајчан, рус вә харичи әлкә јазычыларынын әсәрләри даһил едилә биләр. Бу бөлмәдә кичик һәчмли там әсәрләрлә јанашы гысалдылмыш вә вә садаләшдирилмиш әсәрләр, һәтта ајры-ајры инебәтән битмиш парчалар да верилә биләр.

Мүәллим шакирдләрнн сенифдәнхарич гираәтинн елә тәшкил етмәлидир ки, шакирдләрнн ишнинн нәтичәсинн сенифдә јохлаја вә јолдашларынын иштиракы илә мүзакирә едә билсин. Она көрә дә истәр мөвзу, истәрсә дә лүгәт тәркиби вә грамматик формаларына көрә сенифдәнхарич гираәт үчүн сечилмиш материаллар сенифдә тәдрис етмәк үчүн ајрылмыш материалларла әлагәдар олмалыдыр. Сенифдәнхарич гираәт материаллары бир нөв сенифдә тәдрис едилән материалларын даваманы хатырлатмалыдыр. Бу мәгсәдлә сенифдәнхарич материаллар сенифдә тәдрис едилән материалларын тамамланмыш һиссәсинн вә ја әсәрнн садаләшмәмиш, адаптә едилмәмиш оркиналыны даһил етмәк дә мәгсәдә ујғундур.

Шакирдләрнн естетик һәзләринн инкишаф етдирмәк, ејни заманда онлары азери рәссамларынын ән јахшы әсәрләри илә таныш етмәк үчүн дәреликләрнн сонунда бир нечә рәсм әсәри верилмәлидир. Мүәллим бу әсәрләрдән дә шакирдләрнн сенифдәнхарич гираәти заманы истифадә етмәлидир. Бу сәнәт әсәрләри үзәринә мүәллим мүсаһибә вә јазылы ишләр апара биләр.

Истәр сенифдәки гираәт материалларыны, истәрсә дә сенифдәнхарич гираәт материалларыны өјрәдәркән мүәллим

әјани вәсантдән кениш истифадә етмәлидир. Бурада әјани вәсантин динамик формасына грамофон јазыларына, магнитофон јазыларына, диапозитивләрә вә диафильмләрә, кинофильмләрә даһа чох јер вермәк нәзәрдә тутулур.

Динамик әјани вәсантин-техники тәлим вәсантиннн шакирдләрнн шифаһи нитгини инкишаф етдирмәкдә, данышмаг үчүн онлары тәһрик едән әһваләтлар ахтармагда чох бөјүк имканлары вардыр. Мүәллим бу имканлардан јери кәлдижә истифадә етмәлидир.

Еләчә дә програмнн ләјһәсиндә нәзәрдә тутулмушдур ки, шакирдләрә азери бәстәкарларынын мәктәблиләр үчүн јаздылары ән јахшы нәгмәләр әзбәр өјрәдилсин вә бүтүн шакирдләр тәрәфиндән ифа едилсин. Бу јолла рус мәктәблириндә охујан шакирдләр азери мәдәнијјәти илә даһа јахын дан таныш олулар, ејни заманда јени сөзләр өјрәнәрәк нә лүгәт еһтијатларыны зәнкннләшдирирләр.

Бураја гәдәр дејилмишләрдән ајдын олтур ки, ләјһәтә әввәлиничи програмлардан фәргли олараг 4—6-чы сенифләрдә ајрыча грамматика вә ајрыча гираәт дәрсләри верилмир. Буларын һәр икиси һәр бир дәрәдә бирләшмиш һиссәләр кими дәрсин бүтүн мәрһәләләриндә мүәллимин дигтәт мәркәзиндә дурмалыдыр.

Гираәт үзрә иш өз спецификасына көрә мүәллимдән мүәјјән шәртләрә вә нормалара әмәл етмәји тәләб едир. Мәсәлән, гираәт материалларынын шакирдләрнн дүзкүн баша дүшмәләри үчүн мүәллим өз нүмунәви ифадәли охусуна хүсуси фикир вермәлидир. Истәр охунун сурәти, истәрсә дә үсулу ана дили дәрсләриндә апарылан охудан хејли фәргләнмәлидир. Мүәллимин нүмунәви ифадәли охусунун әһәмијјәти тәкчә мәтидә ифадә едилән мәнәнын јахшы аңлашылмасы илә мәддудлашмыр, нүмунәви ифадәли оху һәм дә шакирдләрнн кечилән материалла олан марағыны артырыр, онларын азәрбајчанча данышмаг бачарығыны даһа да инкишаф етдирир. Она көрә дә мүәллим кечәчәји мәтнин нүмунәви ифадәли гираәтинә һазырлашаркән пауза вә интонасија мәсәләләринә чидди фикир вермәлидир.

Шакирдләрнн шифаһи вә јазылы нитгини инкишаф етдирмәк мәгсәди илә онларда кечилмиш мәтиләри планлашдырмаг бачарығы јаратмаг ләзимдыр. 4—8-чи сенифләрдә шакирдләр адлыг вә нәгли чүмләләрлә садә планлар тәртиб етмәји бачармалыдырлар. Шакирдләр мәтнин мәзмунуну сөјләјәркән мүәллим онларын тәртиб етдикләри планла рияјәт

етмаларинә фикир вермәлидир. Бә'и һалларда охунмуш парчаннн мазмунуну шакирдларин тәртиб етдикләри план әсәсында јаздырмаг да фәјдалыдыр. Кечилән материалларин шакирдлар тәрәфиндән нәгл едилмәси дә мүхтәлиф формаларда ола биләр. План үзрә нәгл етмәк, суаллара чапаб вермәк, мәтнин мазмунуну биринчи шәхсин дили илә данышмаг, кечмишдә баш вермиш әһвалаты индики заманда нәгл етмәк вә с. јаллардан истифадә едәрәк, шакирдларин ајры-ајры мәтиләрә анд шифаһи чалышмалар үзәриндә ишләмәјә алышдырмаг лазымдыр.

Шакирдларин лүгәт еһтијатыны вә шифаһи иһтгини инкишаф етдирмәк вә системә салмаг ишиндә әзбәр өјрәтмәјин дә бөјүк әһәмијјәти вардыр. Она көрә дә дәрсликдә верилмиш ше'рларин әксәријјәти әзбәрләдилмәлидир. һәчмчә бөјүк олан ше'рларин мазмунча нисбәтән битмиш бир һиссәсини әзбәрләтмәк олар. Бөјүк һәчмли ше'рларин һансы һиссәсинин әзбәр өјрәдилмәсини мүәллим өзү мүәјјәиләшдирир.

Ше'рларин әзбәрләдилмәси шакирдларин ифадәли охумаг бачарыгыны да тәкмилләшдирир. Она көрә дә мүәллим шакирдларин әзбәр ше'р сөјләмәларинә һанс олмалыдыр.

Гираәт материалларынын јахшы баша дүшүлмәси үчүн мүәллимин нәгли дә бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Мүәллимин нәгли јыгчам вә шакирдларин билдик сәвијјәсинә ујгун олмалыдыр. Мүәллимин ашагы синифләрдәки нәгли јухары синифләрдәки нәглиндән кејли фәргләнмәлидир. Әкәр јухары синифләрдә мүәллим нисбәтән долгун вә бәдин диллә данышырса, ашагы синифләрдә ајдын ифадәләр вә садә чүмләләрлә данышмалыдыр.

Гираәт дәрсләриндә азәрбајчанча—русча лүгәтдән дә истифадә етмәк фәјдалыдыр. Охунмуш парчаннн дили үзәриндә ишләјәркән, мүәллимин тәһрики илә, шакирдлар бә'зи сөзларин мә'насыны лүгәт китабларындан тапыб шакирд лүгәтларинә јазырлар.

Мәктәб тәчрүбәсиндә ики чүр шакирд лүгәт дәфтәриндән истифадә едилир: а) ајры-ајры мәтиләрә анд сөзләрдән ибарәт лүгәт дәфтәри, б) алифба үзрә сөзларин дүзүлүшүндән ибарәт лүгәт дәфтәри. Әлифба сырасы илә сөзларин дүзүлүшү лүгәт дәфтәриндән истифадә ишини даһа фәаллашдырыр. Белә лүгәт дәфтәрлариндән мүәллим мүхтәлиф мәгсәдләр үчүн истифадә едә билир, әјләнчәли чалышмалар апарыр. Биринчи нөв лүгәт дәфтәрларин бу мәгсәд үчүн јарамыр. Она

көрә мәсләһәтдир ки шакирдларин лүгәт дәфтәрларин алифба үзрә апарылсын.

ЈАЗЫ ИШЛӘРИ

Јазы үзрә апарылан бүтүн ишләрин гаршысында етүлүмуш әсәс мәгсәд ондан ибарәтдир ки, рух мәктәбинин шакирдларин ајрын дилиндә өз фикирларини јазылы суритдә ифадә едә билсинләр. Бу да ејин заманда шакирдларин үшүжи, јәтлә ајрын дили өјрәтмәјинә дејли көмәк едир.

Икинчи консентрдә ашагыдакы јазы ишләри ишләрдә тулур: мәтнин дәјишдирмәли үтүндән кечүрмәк, мәтнин дәјишикләр едәрәк көчүрмәк, диктантын мүхтәлиф ишләрин әзбәр өјрәдилмиш ше'рларин јазылмәси (әзбәр јазы) суаллар тәртиб етмәк вә һәмин суаллара верилән чапабларын аумаг, һазыр план үзрә вә ја шакирдларин иштирани илә тәртиб едилмиш план үзрә ифадә јазмаг. Шәкид үзрә апарылан садә формалы иһша јазылар вә с.

Мүхтәлиф синифләрдә апарылан јазы ишләри һәм өјрәдичи, һәм дә јохлајычы јазы ишләриндән ибарәт олмалыдыр. өјрәдичи јазы ишләри јохлајычы јазы ишләринә нисбәтән даһа чох апарылмалыдыр.

ДӨРДҮНЧҮ СИНИФ

(Азәри дили тәдрисинин үчүнчү или—70 саат)

НИТГ МОДЕЛЛӘРИ

Исим + Исим + фе'л бүтүн заманларда. Раһим китаб алыр. Раһим китаб алды. Раһим китаб алмышдыр. Раһим китаб алачагдыр. Раһим китаб алар.

Сај + исим + фе'л бүтүн заманларда. Үч шакирд кәтир. Он пионер кәләчәк. Беш колхозчу ишләди. Сәккиз адам отурмушдур...

Сај + исим + зәрф + фе'л бүтүн заманларда. Үч ушаг бурада ојнајыр. Ики шакирд орада отурмушдур. Ики тәјјаро јухары галхачаг....

Сај + исим + исим + фе'л. Дәрд фәһлә машыны һазырлады. Бир овчу ики чанавар вурду. Ики машыны кәндә кәләчәкдир...

Шәхс әвәзлији вә исим мәнсубијјәт категоријасында + зәрф. Мәним китабым орададыр. Сизин мәктәбиниз ашагыдадыр....

Мәнсубијјәт категоријасынын 4 формасы. Шакирддин китабы, шакирдләрдин китаблары, шакирдләрдин китабы, шакирддин китаблары....

Мәнсубијјәт категоријасы 4 формада + јерлик палда олан исимлә ифадә едилмиш хәбәр. Синфин журналы шкафдадыр. Колхозун гојунлары дэгәдадыр. Колхозун сәдри сәдәдир....

Мәнсубијјәт категоријасында олан исимләр 4 формада + зәрф + фе'л бүтүн заман вә шәхсләрдә. Директорун мұавини бурада отуруп. Шакирддин дәфтәрләрди орада гојулмушдур...

Нәгли чүмләннин тәркибиндә дәјишиклик әмәлә кәтирмәдән ону суал чүмләсинә чевирмәк: Мәктәбин машыны бурададыр? Мәктәбин машыны бурададыр. Дәфтәр тәзәдир? Дәфтәр тәзәдир....

Нәгли чүмләләрдин хәбәрләринә суал шәкилчиләри артырмагла суал чүмләси әмәлә кәтирмәк. Мәктәбин машыны орададыр. Мәктәбин машыны орададырмы? Дәрс гуртарды. Дәрс гуртардымы?...

Суал сөзләрдин иштиракы илә суал чүмләләрди тәртиб етмәк. Бу јол нара кедир? Гатар нә вахт кәләчәк? Ким булар сајар?...

Сыра сајы + мәнсубијјәт категоријасы + исим + фе'л бүтүн заманларда вә шәхсләрдә. Бешинчи ферманын мүдирин мұкафат алды. Сәккизинчи синфин шакирдләрди музејә кәтдиләр....

Сифәт + мәнсубијјәт категоријасы + зәрф + фе'л бүтүн заманларда вә шәхсләрдә. Тәзә кәнд мәктәбин орада тикиләчәк....

Ишарә әвәзлији + мәнсубијјәт категоријасы илә ифадә едилмиш хәбәр — Бу, кәндин клубудур. О, дәрс чәдвәлидир....

Беләликлә, дөрдүнчү синифдә шакирдләр азәри дилинин грамматикасында мәнсубијјәт категоријасынын әмәлә кәтирилмәси илә әдагәдар гәјдалары, сајларла ишләнән исимләрин хәбәрлә узлашмасы гәјдаларыны, фе'лин бүтүн садә заманларынын шәкилчиләрдин вә әмәлә кәтирилмә гәјдаларыны, фе'лләрдин шәхс сонлуларыны, суал чүмләләрдин әмәлә кәтирилмә гәјдаларыны өјрәндрләр.

ГИРАӘТ ВӘ НИТГ ИНКИШАФЫ ҮЧҮН МӨВЗУЛАР

Мүсаһибә, суал-чаваб јолу илә биринчи консентрдә шакирдләрдин азәри дили үзрә мәнсимсәдикләрдин тәкрар етмәк

Гираәт материаллары вә грамматик изаһатларла әдагәдар олараг програмын изаһат вәрәгәсиндә кәстәрилмиш дүгәт минимумуну мәнсимсәмәк.

Садә мәтиләри азәри дилиндән рус дилинә вә рус дилиндән азәри дилинә тәрчүмә етмәк.

Бу ишләрдин ашагыдакы мөвзулар үзрә апарылмасы илә зәрдә тугулур.

Мәктәб вә јолдашлыг. Синифдә нөвбәтчилик. Синфин сүпүрүлүб тәмизләнмәси. Мәктәбјаны саһәдә апарылан ишләр. Пионер баш дәстә рәһбәрдин кәрдүјү ишләр вә үмумијјәтлә пионер ишләрди. Пионер дүшәркәси. Мәктәбдә тәтил күнләрди вә мәктәб тәтил күнләриндә. Завода, фабрика, колхоза, совхоза екекурәнјалар.

2. Ев вә анлә. Евдарлыг үзрә апарылан мұхтәлиф ишләр

3. Тәбиәт. Битки вә һејванат әләми. Тәбиәт һадисәләрди— јағыш, гар, күләк вә с.

4. Шәһәр вә кәнд. Әмәк гәһрәманлары һаггында һекәјәләр. Нефт. Памбыг. Шәһәр вә кәнддин мәдәни һәјаты. Нәглијәт вә рабитә. Күчә һәрәкәти гәјдалары. Дәмир јолу. Су јолу. Һава јолу.

5. Бизим Вәтәнимиз. Бизим Вәтәнимизди кечмиши вә һазыркы дөврү һаггында һекәјәләр. Өлкәмин әләмәтдар һадисәләрди. Бизим бајрам күнләрди. Доғма Вәтәни кәбирик. Вәтәндашларымызын сәсиалет әмәји һаггында сөһбәтләр. СССРИ халқларынын дәстлуг әләгәләрди. Сүли уғрунда мұбаризә.

6. Сағламлыг уғрунда мұбаризә. Һәким мәсләһәтләрди Һәкимдин дили илә. Идман. Бәдән тәрбијәси.

7. Ушаг ојунлары вә башга әјләнчәләр.

8. Дәрс вә дәрслик үзәриндә иш.

ШАКИРДЛӘРИН ЈАЗЫЛЫ ВӘ ШИФАҢИ НИТГЛӘРИНИ
ИНКИШАФ ЕТДИРМӘК МӘГСӘДИ ИЛӘ АПАРЫЛАЧАГ ИШЛӘРӘ
АНД НҮМҮНӘЛӘР

Әшјанын мұхтәлиф хүсеијјәтләрдин садаламагла мұхтәлиф чүмләләр тәртиб етмәк. Буз ағдыр, сојугдур. Гәнд ағдыр. Шириндир вә с.

Бир гисм сөзләрдин антонимләрдин тапмагы бачармаг. Сојуг—исти. Бәрк—јумшаг. Бөјүк—кичик.

4-чү синиф шакирдләрди әдәби гираәтдән охудуғлары мәтиләрә анд мүсаһибә апармагы бачармалыдырлар. Әдәби гираәт материаллары әтрафында мүсаһибә үч шәкилдә апа-

рмалар: а) тәртіб едләмиш план үзрә, б) мұаллимни берди
и суаллара чаваб шәклиндә, в) мұстағил һәсетмә юлу илә

Шәкил үзәриндә иш. Шәкля ад вермәк. Шәкилдә тәсвир
едлән амак прәкссини вә объект азербайҗанча һәгл етмәји
бачармаг. Шәкля ад кичик вә сала һекајә тәртіб етмәк.

4-чү синиф шакирдләри 2, 3, 4, 5 сөзлү моделләрдән иш-
тифадә едирәэр. 2-3 сөзлү моделләр вернамиш сөзләри
алавәси илә кенишләндириләр. Бу ишә алышмиш шакирдләр
сонракы марһаләләрдә алава едлән сөзләри өзләри тапыр-
лар.

Мәсәлән, Шакирдләр јола дүшдүләр чүмләсини белә ке-
нишләндирмәк олар: һараја? — Шакирдләр һараја јола дүш-
дүләр? Шакирдләр Москваја јола дүшдүләр. Шакирдләр һә-
һәт Москваја јола дүшдүләр? Шакирдләр дүнән Москваја
јола дүшдүләр. һансы шакирдләр дүнән Москваја јола дүш-
дүләр? Әлачы шакирдләр дүнән Москваја јола дүшдүләр.

Суалларын көмәји илә чүмләдәки сөзләр арасында олан
алағаләри көстәрмәк. — һансы шакирдләр? — Әлачы шакирд-
ләр. Ким јола дүшдү? — Шакирдләр вә с.

Јадныз мүбтәдәси олан чүмләләрә хәбәр алава етмәји вә
јадныз хәбәрдән ибарәт олан чүмләләрә мүбтәдә алава етмәк.

Ајры-ајры чүмләләрини вә рабитәли мәтиләрини үзүнү-кө-
чүрмәк, ејни заманда мүхтәлиф тапшырығлары јеринә јетир-
мәк, алтындан хәтт чәкмәк, бурахылмыш шәкилчиләри јазмағ,
көстәрилмиш сөзләри дәјишмәк, мө'тәризәдә адлығ'һалда ве-
рилмиш сөзләри чүмләнни тәләбнә көрә мүәјјән һала салыб
ишләтмәк вә с.

Мұаллимни диктәси алтында ајры-ајры чүмләләрини вә
рабитәли мәтиләрини (25—30 сөз) чәтти сөзләрини јазылышы-
ны габағчадан изаһ етмәк јолу илә јазылмасы.

Биринчи консентрдә мәнимсәнилмиш нитг моделләрини
јени сөзләрини алава илә кенишләндирилмәси. Мәнимсәнил-
миш нитг моделләриндән истифадә едәрәк суаллара чаваблар
вермәк.

Мәшәт вә тәдрис мәсәләләри илә алағадар оларағ мұ-
аллималәр тәртіб етмәк.

БЕШИНЧИ СИНИФ

(Азәрн дили тәдрисини дөрдүнчү или—70 саат)

1. Оху вә нитг инкишафы—42 саат.
2. Грамматика вә јазы гајдалары—19 саат.

3. Јазы ишләри јоғлама јазылар—6 саат

4. Тәкрар—3 саат.

НИТГ МОДЕЛЛӘРИ

Ејни формада олан һәмчиси үзәләр илә, үч исим + фе'л
Кәрим, Рәһим, Соһа охујурлар. Әли, Вәли, Сәһадәр кәлир-
ләр.

Һәмни моделин кенишләнимәси. Әли, Вәли Сәһадәр иш-
тәбдә охујурлар. Әли, Вәли, Сәһадәр бу иштәбдә охујур-
лар...

Һәмни моделин чанлы вә чансыз исимләрдә гурһәт, кәлир
исмидир. Раһим вә Рафиг бурададырлар. Китаб вә дүфтәр
бурададыр....

Биринчи моделин чәм формасынын тәртиби. Мұаллимләр
вә шакирдләр кәлирләр. Тохумлар вә ләкәләр төкүлдү. Мұ-
аллимләр вә шакирдләр бурададырлар. Дүфтәрләр вә китаб-
лар бурададыр....

Исим—илә бағлајычысы + фе'л. Раһим Наһир илә кәлир
(кәлирләр). Кәтиб карандашла јазыр. Уста рәндә илә иш-
ләјир...

Һәмни моделин кенишләндирилмиш формалары. Китаб
карандашла мәктуб јазыр. Гардашым Раһим Наһирлә кә-
лир....

Һәмни моделин чәм формасы. Исәнлар чүрбәчүр кә-
тинликләрдә растлашдылар. Чәнләр мәјеләрдә доғудур....

Әвәзлик—мүхтәлиф шәхсәрдә ифадә олунмуш исим кә-
бәр. Мән агрономам. Сән мәктәблисән. О, шакирдлар. Биә
мүһәндисик. Сиз һәкјәмсиниз....

Кәмијјәт зәрфләрини вә гејри-мүәјјән әвәзликләрини
исимләрдә бирләшмәси + исим + фе'л, бир нечә адам кәлдә
кәлди. Нечә шакирд јарыша гошулдү? Хәјли партизан чајы
кәчди....

Шәхс әвәзлији + исим үчүн гошмасы + фе'л. Мән ба-
чым үчүн китаб алдым. О, пәнчәрә үчүн пәрдә алыр....

Һәмни моделин мүхтәлиф формаларда кенишләндирил-
мәси. Бу китабы бачым үчүн алырам. О галәстуку гардашым
үчүн алмышам....

Хитаб вә әмр формасында олан фе'лләрини иштиракы илә
мә'лум моделләрини кенишләндирилмәси. Јолдаш, ичәри кәл.
Ариф, кәл чаваб вер. Фәзил, кәл чүмәәни јаз. Ләтифа, дүф-
тәри мәнә вер.

Һағгында гошмасы илә мә'лум моделләрини ишләнимәси.
Мұаллим-әлачы шакирд һағгында данышды. Мұаллим әлә

чы шакирдләр һаггында сөһбәт едир. Рафиг музеј һаггында данышыр....

Мәсдәрин мә'лум моделләринин тәртиб едилмәси үзрә јени модел гурмаг. Гардашым бу институтда охумаг истәјир. Ариф бурада охумаг истәјир. Бу һагда данышмаг олар. Мәктубу бурада јазмаг олар....

Һәмнин моделин мә'лум формалы моделләрлә әлагәләндирилмәси. О, Москваја охумаг үчүн кедир. Биз ишләмәк үчүн бураја кәлдик....

Беләликлә, бешинчи синифдә шакирдләр исми хәбәрләрин садә формаларыны, һәмчинс үзвләрлә ифадә олуан мүбтәдалары, белә мүбтәдаларла хәбәрләрин узлашмасыны, үчүн, һаггында гошмаларынын ишләнмә гәјдаларыны, мәсдәрин ишләнмәси илә әлагәдар олан гәјдалары, фе'лләрин көкүнү ајырмагы, фе'лин әмр формасыны садә формаларыны ишләтмәк гәјдаларыны, башга нитг һиссәләринин шәхсләрә қөрә дәјишмәси гәјдаларыны мәнимсәјирләр. Шакирдләрә бу гәјдалар јери кәлдикчә (верилмиш мәтнләрин кечилмәси илә әлагәдар олараг) өјрәдилер, мүхтәлиф чалышмалар вә ситәсилә мөһкәмләндирилер.

Орфографик гәјдалар да јери кәлдикчә изаһ едилер. Мејдана чыхан јени орфограмы шакирд мәнимсәмәк үчүн һәмнин орфограмла әлагәдар олан гәјданы мәнимсәмәлидир. Бу гәјда о заман мәнимсәнилмиш һесаб едилер ки, шакирд башга сөзләрә дә һәмнин гәјданы тәтбиг едә билсин.

ШИФАҢИ ВӘ ЈАЗЫЛЫ НИТГ ИНҚИШАФЫ ҮЗРӘ АПАРЫЛАЧАГ ИШЛӘРӘ ЛИД НҮМУНӘЛӘР.

1. Азәри дилинин әлифбасы системини әзбәр өјрәнмәк, һәрфләрин адларыны дүзкүн тәләффүз етмәји бачармаг.

2. Азәри дилинә мәхсус сәсләрин ә, ө, ү, к, ч, г, ј, һ тәләффүзү үзрә јени чалышмалар апармаг.

3. Апострофлу сөзләрин јазылышы үзрә чалышмалар. Белә сөзләрин тәләффүзүнү низама салмаг үчүн шифаҗи чалышмалар.

4. Аһәнк гануну үзрә чалышмалар.

5. Сөзләрин һечалара бөлүнмәси үзрә чалышмалар.

6. Азәри дилиндә вургунын ишләнмәси гәјдалары үзрә чалышмалар.

7. Ики вә дөрд чүр јазылан шәкилчиләр үзрә чалышма

лар.

8. Мәнимсәнилмиш нитг моделләри әсасында верилмиш нүмунәләр үзрә јени сөз бирләшмәләри вә чүмләләр тәртиб етмәк.

9. Садә мүхтәсәр чүмләни мәнимсәнилмиш моделләрә вә мә'лум сөзләрә әсасланараг кенишләндирмәк үзрә чалышмалар

10. Шакирдләрә мә'лум олан лексик вә грамматик материаллар әсасында тәртиб едилмиш ајры-ајры чүмләләри вә ја'рабитәли мәнтләри мүәллимин диктәси алтында јазмаг.

11. Хәбәрдарлыгы вә изаһлы имла јазмаг. Мәтндә 35—40-дан артыг сөз олмамалыдыр.

12. Әзбәр јазы. Кичик ше'рләрин һафизәдән јазылмасы.

13. Әмәли јазылар. Үнван јазмаг, кичик һәчмли мәктублар јазмаг.

14. Ичтиман вә мәишәт мөвзулары үзрә мүкалимәләр тәртиб етмәк.

15. Оху вәрдишләри газанмаг үчүн мүхтәлиф мәтнләрин синифдә вә синифдәнхарич охунмасы үзрә чалышмалар.

16. Лүгәт дәфтәрләри илә иш. Лүгәтин фәаллашмасына көмәк едән чалышмалар апармаг.

17. Кечмиш мәтнләрин мәзмунуну нәгл етмәк үзрә чалышмалар. Суаллар үзрә мәтнин мәзмунуну нәгл етмәк, планлы вә плансыз нәглетмә үзрә чалышмалар.

АЛТЫНЧИ СИНИФ

(Азәри дили тәдрисинин бешинчи или — 70 саат)

1. Оху вә нитг инқишафы — 40 саат.

2. Грамматика вә јазы гәјдалары — 21 саат.

3. Јазы ишләри (јохлама јазылар) — 6 саат.

4. Тәкрат — 3 саат.

НИТГ МОДЕЛЛӘРИ

Мүбтәдасы шәхс әвәзликләри илә ифадә едилмиш чүмлә модели. Биз вә сиз булары етмәлијик. О вә мән шәһәрә кедәчәјик....

Мүбтәдасы шәхс әвәзлији вә исимлә ифадә едилән чүмлә модели. Мән вә Зибә кәнддә ишләјәчәјик. Халидә вә сән мә'дәндә галачагысыз. Солмаз вә о, мәктәбдәдиләр.

Хәбәри сифәтлә ифадә едилмиш чүмләләрин модели. Гәләм гырмызыдыр. Бу карандаш јашылдыр. Бу кәнд чох бөјүкдүр....

Тәркибиндә билір көмәкчи фе'ли олан мүрәккәб фе'лла ифада едилмиш хәбәрлә модел тәртиб етмәк. Рүстәм тар чала билір. О, инкилисчә даныша билір. Рза шәкил чәкә билір....

Мүгајисә типли чүмләләрдән ибарәт моделләрин тәртиб едилмәси. Бакы Кировабаддан бөјүкдүр. Москва Ленинграддан јахындыр....

Јанында гошмасы илә мә'лум моделләрин ишләнмәси. Ушаг машынын јанында дуруп. Мәктәб паркын јанында тикилмишдир. Машын евин јанындан узаглашды. О, бағып јанындан кечди....

Исимләре гошулмуш сыз, сиз, суз, сүз шәкилчиләри илә јени моделләр тәртиб етмәк. Уста ишә аләтсиз кәлди. Мүәллим синфә журналсыз кәлди.

Мүбтәдә вә хәбәрлә ифада едилмиш ики чүмләдән ибарәт табесиз мүрәккәб чүмлә модели. Сән дедин, мән ешитдим. Мүәллим дејир, биз јазырыг. Һамы ишләјир, сән јатырсан....

Беләликлә, алтынчы синифдә шакирдләр грамматикада һәмчинс үзвләри шәхс әвәзликләри, шәхс әвәзликләри вә исимләрлә ифада едилмиш мүбтәдаларын хәбәрләрлә ушлашмасы, сифәтлә ифада едилмиш исми хәбәрләрин ишләнмәси, мүрәккәб хәбәрин бир формасы, зәрфликләри сыз, сиз, суз, сүз шәкилчиләри илә ифада едилмиш моделләрин ишләнмәси, ән садә формалы мүрәккәб чүмләләрин моделини тәртиб етмәјин гајдалары илә таныш олулар. Бундан башга, алтынчы синиф шакирдләри аһәнк гануну илә әлагәдар олан әсас гајдалары мәнимсәјирләр. Аһәнк-гануну илә әлагәдар оларан шәкилчиләрин јазылыш гајдалары да мәнимсәнилир. Галә бүтүн грамматик изаһатлар вә чалышмалар ашағы синифләрдә кечилмишләрин тәкraryна һәср едилир.

ШИФАҢИ ВӘ ЈАЗЫЛЫ НИТГИН ИНҚИШАФЫ УЧУН АПАРЫЛАЧАК ИШЛӘРДӘН НҮМУНӘЛӘР

1. Садә чүмләннин вә мүрәккәб чүмләннин садә формаларынын модели әсасында јени чүмләләр тәртиб етмәк үзрә чалышмалар.

2. Садә мүхтәсәр чүмләннин мә'лум сөзләрдән истифада едәрәк кенишләнмәси үзрә чалышмалар.

3. Ајры-ајры чүмләләрин вә сөз бирләшмәләринин рәдиллиндән азәри дилинә вә әксинә тәрчүмә едилмәси үзрә чалышмалар.

4. Шакирдләре верилмиш сөзләрдән вә моделләрдән истифада едәрәк кичик мәтиләр тәртиб етдирмәк.

5. Мүәллимин диктәси алтында ајры-ајры чүмләләри вә кичик рабитәли мәтнләри јазмаг, орадакы орфограммалары јазылыш гајдаларыны бу јолла мәнимсәтмәк үзрә ишләр.

6. Мәтнләри дәјишдирмәдән үзүндән көчүрмәк, һәммин мәтиләрдә бә'зи дәјишкликләр едәрәк үзүндән көчүрмәк.

7. Әмәли јазылардан мәктүб вә арајыш јазмаг үзрә чалышмалар.

8. Мәнимсәнилмиш лүғәт вә грамматик формалардан истифада едәрәк һәјатда тез-тез тәсадүф едилән мәсәләләр һагында, өзү вә јолдашлары һагында сөһбәтләр етмәкдән ибарәт чалышмалар.

9. Охунмуш кичик мәтнләрин, бә'зи садә мәзмунлу рәсм, әсәрләринин мәзмунуну нәгл етмәк үзрә чалышмалар апармаг.

10. Мәтнә мәхсус питонасија вә фасиләләрлә кичик мәтнләри охумаг вәрдишләри кәсб етмәк мәгсәди илә чалышмалар.

11. Мәтнни јени кечилмиш сөзләрин әлавәси илә нәгл етмәк.

12. Шифаһи вә јазылы формада суаллар тәртиб етмәк, онлара чаваблар вермәк үзрә чалышмалар.

13. Охунмуш мәтнләрин мәзмунуну план үзрә вә плансыз нәгл етмәји бачармаг.

ЈЕДДИНЧИ СИНИФ

(Азәри дили тәдрисинин алтынчы или — 105 саат)

1. Оху вә нитг инқишафы — 50 саат.
2. Грамматика вә јазы гајдалары — 39 саат.
3. Јохлама јазы ишләри — 8 саат.
4. Тәкrary — 8 саат.

НИТГ МОДЕЛЛӘРИ

Бир нечә мүбтәданын бир хәбәрлә ишләнмәси әсасында гурулмуш модел. Әли, Вәли, Сәмәндәр пионерләрдир. Анја, Танја, Дилруба орададырлар. Дәфтәрләр, китаблар, гәләмләр вә карандашлар шкафдадыр....

Ејни сөзләрин исимләрин вә фе'лләрин гаршысында ишләдилмәси јолу илә тәјинли вә зәрфлики садә чүмләләрин моделини. Тәмиз дәфтәр орададыр. Шакирд дәфтәрдә тәмиз јазыр. Ајдын фикри баша дүшүрәм. Мүәллим ајдын данышыр....

Вахт өлчүлөри илэ мэлум моделлэрин ишләнмәси. Гатар саат 2-дә кәлир. Сеанс саат 7-дә башлајыр. Мүәллим дүнәп кәли. Јарыш саат 7-30-да башланыр. Ишчиләр фабрикдән ахшам саат 9-20) дә чыхдылар....

Мүрәккәб фе'ллэрин чох ишләнән формалары илэ тәртиб едилмиш моделләр. Техникум шакирд гәбул едир. О, институтта дахил оҗду. Вағиф дәрси јахшы баша дүшдү. Гатар 2 саатдан сонра јола дүшәчәкдир.

Сајларын исим јериндә ишләдилмәси, ријазин данышы моделлэринин тәртиби. 15-дән 8 чыханда 7 галыр. 3—4—2—9 едәр....

Өз, өзү әвәзликлэрини мэлум моделлэрин тәркибинә дахил етмәклә јени моделләр тәртиб етмәк. О өзү јазыр. Биз өзүмүз билirik....

Үч сөзлү садә чүмлэлэрин бирләшмәсиндән әмәлә кәлән мүрәккәб чүмлә модели. Мүәллим дәрси сорушду, шакирдләр она чаваб вердиләр. Командир ирәли кәли, солдатлар фарагат дурдулар....

Һәмин модели вә бағлајычысы илэ кенишләндирмәк. Завод 8-дә фит верди вә фе'ллэләр күчәјә чыхдылар....

Беләликлә, једдинчи синифдә шакирдләр азәри дилини грамматикасындан ашағыдакы мэлуматы мәнимсәјирләр вә мәнимсәвилмиш ашағыдакы гәјдалары үмумиләшдирир вә мүчәррәдләшдирирләр.

Чүмләннин интонсијаја көрә нөвләри, һәмчинс үзвлү мүбтәдаларын хәбәрләрлә узлашмасы, һәмчинс үзвләр арасында дурғу ишарәлэринин ишләнмәси, ејни сөзүн бир һалда тәјни, дикәр һалда исә зәрфлик олмасы кими дил фактлары, илин, фәсиллэрин, ајларын, күнлэрин вә саатын мүхтәлиф вахтыны ифадә етмәк үчүн гәјдалар, чох ишләнән мүрәккәб фе'ллэрин шакирдләр тәрәфиндән мәнимсәвилмәси үчүн гәјдаларын өјрәдилмәси, ријазин нитг моделлэринин тәртиби вә ишләнмәси гәјдалары, өз әвәзлијинин мэлум моделлэрин тәркибиндә ишләнмәси гәјдалары, табесиз мүрәккәб чүмлэлэрин бағлајычысыз вә бағлајычылы садә формаларынын тәртиби вә ишләнмәси гәјдалары.

ШИФАҢИ ВӘ ЈАЗЫЛЫ НИТГИН ИНКИШАФЫ ҮЧҮН АПАРЫЛАЧАГ ИШЛӘРДӘН НҮМУНӘЛӘР

1. Азәри дилиндән јени өјрәдилмиш сөзлэрин лүгәт дөф-тәрлэринә көчүрүлмәси, онларын фәал лүгәт еһтијатына чев-

рилмәси үчүн лүгәт үзрә чалышмалар апармаг.

2. Тематик лүгәт дүзәлтмәк. Бағчада һансы мејвәләр јет-тишир. Алма, армуд, һејва, зогал, әзкял, нар, үзүм, килас.

3. 4—5 сөздән ибарәт чүмлэләр тәртиб етмәк үзрә ча-лышмалар.

4. Мәктәб, аилә, колхоз, завод, вә с. мөвзулара анд мүс-тәгил сөһбәтләр етмәк үзрә чалышмалар.

5. Валидејилэринә вә јолдашларына кичик мәтиләр јат-дырмаг үзрә чалышмалар.

6. Мүбтәда, јериндә ишләнмиш о вә бу әвәзликлэриндән сонра веркүл ишарәсинин ишләнмәси гәјдалары үзрә чалыш-малар.

7. Мүрәккәб фе'лләр вә онларын орфографијасы үзрә чалышмалар.

8. Мәнимсәвилмиш јени моделлэрин нүмунәси үзрә сөз бирләшмәлэри, садә вә мүрәккәб чүмлэләр тәртиб етмәк үзрә чалышмалар.

9. Мәнимсәвилмиш моделлэри јени өјрәдилмиш сөзлэрин көмәји илэ кенишләндирмәк үзрә чалышмалар.

10. Охунмуш мәтиләрә анд суалларын гојулүшү, мәтнин мөзмунундан истифадә едәрәк бу суаллара чаваблар вермәк.

11. Кичик рабитәли мәтилэрин азәри дилиндән рус дилинә вә әксинә тәрчүмә едилмәси үзрә чалышмалар.

12. Верилмиш сөзләр әсасында рабитәли мәтиләр тәртиб етмәк үзрә чалышмалар.

13. Тәбиәт вә чәмијјәт һадисәлэриндән тәәссүрләнәрәк өз дахили һиссәлэринин бирузә вермәји бачармаг мәгсәди илэ чалышмалар.

14. Әмәк, тәдрис вә мәшнәт мәсәлэлэри илэ әләгәдар ола-раг кичик мэлумат вермәји бачармаг мәгсәди илэ апарылган чалышмалар.

15. Мәтнин роллара бөләрәк ифадәли охумаг үзрә чалыш-малар.

16. Азәри дилиндә јаранмыш фолклардан бир нечә нү-мунәни әзбәрләтмәк.

СӘККИЗИНЧИ СИНИФ

(Азәри дили тәдрисинин једдинчи или — 105 саат).

1. Оху вә нитг инкишафы — 50 саат.
2. Грамматика вә јазы гәјдалары — 39 саат.
3. Јохлама јазы ишлэри — 8 саат.
4. Тәкрат — 8 саат.

НИТГ МОДЕЛЛЭРҮ

Хэбэри мачһул нөв фе'ллэ ифадэ едилмиш јени нитг модели. Күчэлэрдэ агачлар экилир. Бирмэртэбэли евлэр сөкүлүр, јериндэ чохмэртэбэли евлэр тикилир....

Мә'лум моделлэрин тэртибинэ, бэли, јох, хејр, һэ сөзлэрин артырмагла јени моделлэр тэртиб етмэк. Атан евдэди.— Бэли, евдэди. Анан ишдэди.— Јох, евдэди. Бэли, анан ишдэди.— Бэли....

Ки, да, дэ, баглајычылары илэ јени моделлэр дүзэлтмэк. Атам деди ки, ахшам сизэ кэлэчэк. Мән дэ атамла сизэ кэлэчэјэм....

Ки баглајычысы илэ багланан мүрэккэб чүмлэнин модели. Анан деди ки, татар ахшам кэлэчэк. Һәким деди ки, хэс тэ тез сағалачаг....

Тэркибиндэ вачиб формада олан фе'ллэ јени модел. Биз планы вахтында јеринэ јетирмэлијик. О, бу күн кетмэлиди.—

Сада фразеоложи бирлэшмэлэрлэ ифадэ олуи муш моделлэрин тэртиби. Намы она гулаг асды. Э'лачы пионерлар Москва ја јала дүшдүлэр. Раһим ахшам бизэ баш чәкди. Шәһэрдэ бир мәнзил тутдум.

Биринчи нөв тә'јини сөз бирлэшмэсини модели. Кәнди кәнары. Заводун гаражы, Катибин столу. Һәкимин кабинети. Ишин сону....

Биринчи нөв тә'јини сөз бирлэшмэлэринин тәрәплэри арасына башга сөзлэри дахил етмәклэ јени моделлэр тэртиб етмэк. Дәнизин гумлу саһили. Катибин иш столу. Қомаңдин сон әмри....

Икинчи нөв тә'јини сөз бирлэшмэлэринин моделлэри Кәнд мәктәби. Дәниз кәнары. Шәһэр паркы. Иш отағы. Гузу гулағы....

Биринчи нөв тә'јини сөз бирлэшмэсини мә'лум моделлэрин тэркибинэ дахил етмәклэ јени модел тэртиб етмэк. Дәнизин кәнары гумлудур. Ваһидин атасы бакылыдыр....

Биринчи нөв тә'јини сөз бирлэшмэсинин биринчи тәрәфинин чыхышлыг һалы илэ ифадэ едилмәси јолу илэ јени нитг модели тэртиб етмэк. Шакирдлэрдән бири суала дүз чаваб верди. Ушағларын икиси партизанлара јанашды. Мүәллимлэрдән бири сөзэ башлады....

Хэбэри инкар фе'ллэрлэ ифадэ едилмиш чүмлэлэрин модели. Мүәллим кәлди—Мүәллим кәлмәди. Надир она деди. Надир она демәди....

Мүбтадасы гејри-мүәјјән шәхс әвәзликләри илэ ифадэ олуи муш нитг моделлэри тэртиб етмэк. Кимсә данышмади. Һеч кәс сәс пермәди. Һәсә узагдан багырды. Һеч ким орада иштирак етмәди....

Билир, истәјир, бачарыр, дүшүр, чыхыр, кәлир јарим кәмәкчи фе'ллэри тэркибинэ дахил олан мүрэккэб хэбэрлэрлэ нитг модели тэртиб етмэк. О, тар чала билир. Гардашым кәндэ гајытмаг истәјир....

Беләликлә, сәккизинчи синифдэ шакирдлэр азэри дилинин грамматикасындан ашагыдакы материаллары мәнимсәмәлидирилэр:

Фе'лин мә'лум, мачһул нөвлэри, Фе'лин хэбэр вэ вачиб формалары. Әмр формасы һаггында верилән мә'лумат кенишләндирилир. Мүрэккэб фе'ллэр вэ оларын орфографиясы; бэли, јох, хејр, еләди, доғрудур вэ с. сөзлэрин ишләнмәси, ки, да, дэ баглајычыларынын ишләнмәси, азэри дилиндэ чох ишләнән фразеоложи бирлэшмэлэр һаггында, анлајыш. Тә'јини сөз бирлэшмэлэринин биринчи (үчүнчү) вэ икинчи нөвү, фе'лин тәсдиг вэ инкар формалары, мә'лум исим вэ фе'л формаларында олан сөздәјишидиричи шәкиллэри ајырыб она грамматик ад вермәк, табесиз вэ табели мүрэккэб чүмлэлэрини ән садэ формаларынын әмәлә кәтирилмәси вэ ишләнмәси.

ШИФАҢИ ВЭ ЈАЗЫЛЫ НИТГИН ИНҚИШАФЫ ҮЗРЭ АПАРЫЛАЧАГ ИШЛЭРЭ ЛИД НҮМУНЭЛЭР

1. Сада аталар сөзлэри вэ мәсәллэри әзбәрләмәк, анлашма заманы олардан истифадэ етмәк мәгсәди илэ чалышмалар апармаг.

2. Ајры-ајры чүмлэлэри вэ садэ мәтнлэри азэри дилиндән рус дилинэ вэ әксинэ тәрчүмә етмәк үзрә апарылан чалышмалар.

3. Әјрәдилмиш садэ вэ мүрэккэб чүмлэ моделлэринин кенишләндирилмәси үзрә чалышмалар апармаг.

4. Охунмуш гираәт материалларынын мәзмунуну планлы вэ плансыз нәгл етмәк мәгсәди илэ апарылан ишлэр.

5. Сада ишлар јазмаг үчүн һазырлыг апармаг мәгсәди илэ верилән чалышмалар.

6. Суаллара јазылы чаваблар вермәк, охунмуш мәтнә әнд суаллар вэ онлара чаваблар тэртиб етмәк үзрә чалышмалар.

7. Шакирдлэрини шүүрлу, сәлис, вэ ифадали оху бачарығыны инқишаф етдирмәк мәгсәди илэ апарылан чалышмалар.

8. Мәктүб, әрізә, телеграм, арајыш; вә с. әмәли јазылар үзрә чалышмалар апармаг.

9. Јени өјрәдилмиш сөзләрин шакирдләрин фәал лүгәт еһтијатына кечмәсинә көмәк едән чалышмалар апармаг.

10. Мәнимсәңилмиш јени сөзләрин јазылыш гајдаларыны өјрәтмәк мәгсәди илә апарылан чалышмалар.

11. Кичик мәтнләрин мүәллимин диктәси алтында јаздырылмасындан ибарәт чалышмалар апармаг.

12. Хәбәрдарлыглы, өјрәдичи, сечмә, сәрбәст вә јарадычы имлалар јаздырмаг мәгсәди илә апарылан чалышмалар.

13. Ичтиман вә мәишәт мәсәләләри һаггында сөһбәт етмәк үчүн шакирдләри һазырлајан чалышмалар.

14. Гаршыја чыхан грамматик формалары ајдынлашдырмаг үзрә апарылан чалышмалар.

15. Верилмиш сөзләрин формасында апарылан дәјишиклијин онларыны мәзмунуна нечә тәсир етдијини мүшаһидә етдирмәк мәгсәди илә чалышмалар апармаг.

ҮЧҮНЧҮ КОНСЕНТР

(9—10-чу синифләр)

Чохмилләтли Совет өлкәсиндә мүхтәлиф милләтләрин бирләшәрәк коммунизм идејалары уғрунда апардығы мүбаризәлә дил, шүбһәсиз, бөјүк рол ојнајыр. Дүнјада мүхтәлиф дилләрдә данышан халгларыны сүлһ вә демократија чәбһәсиндә, мүһарибә гызышдыранлара, тәчавүзкарлара гаршы мүбаризәлә даһа сых бирләшмәси үчүн ашлашма васитәси олан дил әвәсиз мүбаризә силаһыдыр.

Азәри дили Азәрбајчан ССР-нин рәсми дөвләт дилидир. Азәри дилиндә онларча гәзет вә журналлар, јүзләрчә мүхтәлиф бәдин вә елми әсәрләр дәрч едилир, театрларда киноларда, радио верилишләриндә бу дил әсас јер тутур. Дөвләт идарәләринин әмр вә көстәришләри әсасән азәри дилиндә дәрч едилир.

Азәри халгы ән гәдим дөврләрдә белә, мүстәгил дилә вә јазыја малик олмушдур. Азәри халгынын чох гәдим дөврләрдә јаранмыш, әсрләр боју инкишаф едәрәк јүксәлмиш зәңкип милли мәдәнијјәти вә дүнја әдәбијјатынын гызыл фондуна дахил олан әдәбијјаты вардыр.

Азәри дили Бөјүк Октябр социалист ингилабындан сонра даһа лә зәңкинләшмишдир. Азәри дилиндә формача милли, мәзмунча социалист јени әдәбијјат јаранмышдыр. Она

көрә дә, Азәрбајчанда јашајан руслар үчүн азәри халгынын милли мәдәнијјәти вә зәңкин әдәбијјаты илә таныш олмаг, республиканын аразисиндә јашајан халгларыны әксәријјәтинин тәшкил едән азәрбајчанлыларла азәрбајчанча даныша билмәк үчүн азәри дилини өјрәтмәк чох мүһүм мәсәләдир.

Шакирдләр орта мәктәби битирдикдә өз фикирләринин азәри дилиндә сәрбәст ифада етмәклә бәрабәр, бу дилдә данышан башга шәхсләри дә баша дүшмәлидирләр. Онлар азәри дилинин әсас грамматик гајдаларыны билмәли вә һәмин гајдалардан өз нитгләриндә истифадә етмәји бачармалыдырлар. Бундан башга, шакирдләр азәри халгынын зәңкин әдәбијјатынын көркәмли нүмајәндәләри илә дә таныш олмали, өз сәвијјәләринә мүвафиг олан бәдин әсәрләри охујуб баша дүшмәлидирләр. Бүтүн бунлара һәр синифдә 105 саат вахт верилир¹.

Үчүнчү консендрә (9-10-чу синифләр) рус мәктәбләләри азәри дилиндән биринчи вә икинчи консендрә мәнимсәдикләри нитг моделләрини тәкрар едилрәр вә дәринләшдиррәр. Мәлум биликләри үмумиләшдирмәк јолу илә мүәллим шакирдләрә јени нитг вәрдишләри дә ашылајыр. Беләликлә дә, бу консендрә шакирдләрин азәри дилиндә данышмаг үчүн газандыглары билик, бачарыг вә вәрдишләр формалашыр, јазылы вә шифаһи ашлашмаг үчүн онларда мөһкәм база јарадыр.

Програмын лајиһәси 9 вә 10-чу синифләрдә азәри дилинин грамматикасынын тәдрисинә һәр синифдә 48 саат вахт ајырмағы нәзәрдә тутмушдур. Демәли, үчүнчү консендрә шакирдләрә азәри дилинин грамматикасыны өјрәтмәјә 96 саат верилир. Бу, програмда көстәрилмиш грамматик категоријаларын тәдрисинә верилмиш вахтдыр. Үчүнчү консендрә бәзи спесифик грамматик категоријалар үзрә нәзәри биликләр вермәк нәзәрдә тутулмушдур.

Мәсәлән, 9-чу синифдә шакирдләрин о бири консендрәләрдә мәнимсәдикләри биликләри дәринләшдирмәси вә кеңишләндирмәси илә јанашы ашағыдакы јени биликләрин верилмәси вачиб һесаб едилир.

1. Фе'лин бүтүн форма вә нөвләри, онлары әмәлә кәтирән шәкилчиләр, онларыны мә'на хүсусијјәтләри, мәлум нитг моделләринә онларыны дахил едилмәси вә с.

¹ 105 саатын 50 сааты азәри дилинә (һәр синифдә), 55 сааты илә әдәбијјата верилир.

гы. Көмөкчи нитг һиссэлэринин шифаһи вә язылы нитгимиздә ишләнмә гајдалары, көмөкчи нитг һиссэләри илә дүздән моделләрин тәртиби вә онларын мүхтәлиф мәтнләрдә ишләнмәси.

3. Адлыг чүмлэләрин ишләдилмәси. Мәтиләрә башлыглар вермәк вә план тәртиб етмәк мәгсәди илә адлыг чүмлэләрдән кениш истифада етмәк.

4. Мүрәккәб чүмләннин һәр ики нөвүнүн (табесиз вә табели мүрәккәб чүмлэләрин) ән чох ишләнән нөвләринин моделләринин тәртиб етмәк вә шакирдләри һәмин моделләр үзәриндә ишләтмәк. Мүрәккәб чүмләннин јени мәнимсәнилмиш моделләринин нитгдә тәтбиг едилмәсинә наил олмаг.

5. Чүмлэләри грамматик тәһлил етмәк. Бурада дурғу ишарәләри үзрә чүмлә тәһлилинә дә кениш јер верилмәлидир. Грамматик тәһлилин һәр ики нөвүндән истифада етмәк.

Програм 10-чу синифдә азәри дилинин грамматикасындан ашағыдакы биликләри мәнимсәтмәји нәзәрдә тутмушдур.

1. Фе'ли сифәтләр вә фе'ли бағламалар. Буиларын формал эламәтләри, үслуб хүсусијјәтләри.

2. Мүрәккәб чүмлә һаггындакы мә'луматын тамамланмасы. Табесиз мүрәккәб чүмлэләрдә әлагәләр вә табели мүрәккәб чүмләннин будаг чүмлэләринин нөвләри.

3. Табели вә табесиз мүрәккәб чүмлэләрдә дурғу ишарәләринин ишләнмәси гајдалары.

4. Васитәсиз вә васитәли нитг. Васитәсиз нитгин васитәли вә әксинә чеврилмәси. Васитәли вә васитәсиз нитгдә дурғу ишарәләринин ишләнмәси гајдалары.

5. Кечилән материалларла әлагәдар олараг тәртиб едилмиш јени нитг моделләринин шифаһи вә язылы нитгдә ишләнмәси. Шакирдләрдә биринчи вә икинчи консенрләрдә өјрәндикләри моделләри кенишләндирмәк вәрдишләринин даһа да инкишаф етдилрмәси.

9-чу синифдә нитг моделләри тәртиб етмәк вә онлары мәнимсәтмәк үзрә апарылачаг ишләрдән нүмунәләр

1. Садә мүхтәсәр чүмлә моделләринин икинчи дәрәчәли үзвләр артырмагла кенишләндирмәк үзрә иш (тәкратар характер дашыјыр).

2. Мәтндәки сөзләрдән мүәллимин көстәрдији категорија анд оланлары сечмәји бачармаг, онларын формасын дәјишмәклә мәтн јенидән тәртиб етмәк.

3. Мәнимсәнилмиш лүгәти вә грамматик биликләри тәтбиг етмәји тәләб едән ишә язылар апармаг.

4. Лүгәт еһтијатыны фәаллашдырмаг мәгсәди илә чалышмалар апармаг.

5. Грамматикадан мәнимсәнилмиш биликләри тәкратар етмәк мәгсәди илә мүхтәлиф формалы нитг моделләри гурмаг үзрә чалышмалар.

6. Синоним вә антонимләрдән истифада едәрәк чүмләләр тәртиб етмәк. Белә чүмләләрин мәналары үзәриндә иш апармаг.

7. Верилмиш модел нүмунәси үзрә јени моделләр тәртиб етмәк.

8. Азәри дилиндән рус дилинә вә әксинә тәрчүмәләр апармаг.

9. Јарымјарадычы вә јарадычы язылар апармаг.

10. Әдәбијјат материалларындан истифада едәрәк шифаһи нәглетмә јолу илә мүсаһибәләр.

11. Мүәллимин тапшырығы илә охунмуш парчаларын диспутуну кечирмәк, һәмин парчалара гаршы шакирдләрин өз мүнасибәтини ифада етмәк үзрә чалышмалар.

12. Верилмиш нитг моделләри әсасында кичик мәтнләр тәртиб етмәјин шифаһи вә язылы формасындан истифада етмәк.

13. Әмәли язылар апармаг. Әризә, тәрчүмеји-һал, арайыш јаздырмаг.

14. Азәри дилинә мәхсус олан бир сыра категоријалары рус дилинә мәхсус категоријаларла мүгајисә етмәк, беләликлә дә, шакирдләрдә азәри дили хүсусијјәтләринин шүүрлү мәнимсәнилмәсинә наил олмаг.

15. Дивар гәзетинә мәгаләләр јазмаг.

10-чу синифдә нитг моделләри тәртиб етмәк вә онлары мәнимсәтмәк үзрә апарылачаг ишләрдән нүмунәләр

1. Адлыг вә шәхссиз чүмләләрин моделләри үзрә чалышмалар.

2. Баш чүмләләрә лазым олән будаг чүмләләри артырмаг үзрә чалышмалар.

3. Верилмиш садә чүмләләрдән табесиз мүрәккәб чүмләләр тәртиб етмәк үзрә чалышмалар.

4. Табесиз мүрәккәб чүмләләри табели мүрәккәб чүмләләр вә әксинә чевирмәкдән ибарәт чалышмалар апармаг.

5. Мүрәккәб чүмләләрн садә чүмләләрлә вә әксинә әвәз етмәк үзрә чалышмалар апармаг.

6. Васитәсиз нитги васитәлијә вә әксинә чевирмәк үзрә чалышмалар апармаг.

7. Верилмиш чүмләләрн грамматик тәһлил етмәк, дурғу ишарәләрннн ишләнмә гајдаларыны мәһкәмләтмәк мәгсәди илә апарылан ишләр.

8. Ичтиман вә мәшшәт мөвзуларында сөһбәтләрн тәш-кили вә апарылмасы. Кино-филмләрн, диафилмләрн, те-левизија верлишләрннн, театрларын тамышаларынын мүза-кирәси.

9. Бахылмыш радио, телевизија верилишләрннн мәзму-нуну јазылы сурәтдә ифадә етмәк.

10. Охунмуш гәзет, журнал вә с. мәгаләләрн мәзмуну-ну нәгл етдирмәк, бу парчалар һаггында шакирдләрн өз мұ-насибәтләрннн тәәсүратларыны ифадә етмәк бачарығыны јаратмаг үзрә апарылан ишләр.

11. Әмәли јазылар үзрә ишләр. 10-чу синифдә әмәли ја-зылардан шакирдләрә таныш олан нөвләр үзәриндә иш да-вам едир, әләвә олараг протокол јазмаг, дивар гәзетн үчүн мүхтәлиф мөвзуларда мәгаләләр јазмаг үзрә чалышмалар апарылыр.

Әкәр доггузуйчу синифдә шакирдләрн нитгини инкишаф етдирмәк мәгсәди илә апарылан ишләр әсасән јарымјарадычы хасијјәт дашыјырса, 10-чу синифдә шакирдләрлә апарылан бүтүн иш нөвләрнндән јарадычылыг даһа үстүн олмалыдыр.

Шакирдләрнн јазылы вә шифаһи нитгиндә тез-тез баш верән сәһвләр үзәриндә чалышмалар апармаг, беләликлә дә онларын ислаһына наил олмаг лазымдыр.

Тәкрарын тәшкили дә 10-чу синифдә әввәлинчи синиф-ләрдән хејли фәргләнир. Нәзәрдә тутмаг лазымдыр ки, тәкрар ил боју апарылыр. 10-чу-синиф сон синиф олдуғундан бурада шакирдләрнн азәри дилиндән јахшы мәнимсәмәдикләри һәр чүр материал, грамматик гајда јенидән вә планлы сурәтдә тәкрар олунамалыдыр. Бурада һеч бир шеј сабаһа гојулмур. Она көрә дә тәкрар тәшкили вә апарылмасы 10-чу синифдә бир сыра спесифик хүсусијјәтләрә маликдир. Програмын лајиһәси тәкрара 20 саат вахт ајырыр, ләкин һәмнн вахтын һечә бөлүмәсиннн мүәллимин өз ихтијарына бурахыр. Мүәл-лим синифдәки шакирдләрнн реал биликләрнндән чыхыш едәрәк нәји вә нә гәдәр һансы јолларла тәкрар едәчәјини өзү

мүәјјәнләшдирир. Она көрә дә програмын лајиһәсиндә тәкрар үчүн конкрет материаллары көстәрмир. Ајдындыр ки, тәкра-ра еһтијач бир 10-чу синифдә бир формада, башга онуичу синифдә исә фәргли формада апарылачагдыр.

АЗӘРИ ӘДӘБИЈАТЫ (VII—X синифләр)

VII—X синифләрдә азәри јазычыларын әсәрләри әдәби гираәт үсулу илә тәдрис едилир. VII—VIII синифләрдә Азәри јазычыларынын һәјат вә јарадычылыгы һаггында верилмиш очеркләр, онларын әсәрләриндән олан нүмунәләр тәкчә ша-кирдләри азәри әдәбијјатынын көркәмли нүмајәндаләри вә онларын башлыча әсәрләри илә танышылыгы гаршысына мәгсәд гојмур, бурада ејни заманда азәри дилини өјрәтмәк мәсәләси чидди сурәтдә гаршыја гојулур. Демәли, шакирдләр азәри дилини өјрәнмәклә ејни заманда о дилдә јаранмыш зәнкин әдәбијјатла да таныш олулар.

Буиунла белә, азәри халгынын јаратдығы бөјүк әдәби ирс рус мәктәпләриндә (хүсусән IX—X синифләрдә) бејнәл-милләтчилик тәрбијәсинә кениш мејдан вермәлидир. Тәдрис үчүн елә әсәрләр сечилмәлидир ки, онлар шакирдләрнн мәф-курә тәрбијәсини формалашдырсын. Бу әсәрләр азәри халгы-нын зәнкин мәдәнијјәтиннн әкс етдирмәклә бәрәбәр, шакирд-ләрдә доғручулуг, горхмамазлыг, нөгсан вә әдаләтсизлијә гаршы барышмазлыг, әмәкдән доған шөһрәтә мәһәббәт, прин-сипаллыг, көстәрдији фәалијјәтиндә өзүнә инам, инсанлара вә һадисәләрә башгаларынын фикри вә мұнасибәти әсасында дејил, өз шәхси фикри вә мұнасибәти әсасында јанашмаг ел-гијмәт вермәк кимнн әсил инсани сифәтләр тәрбијә етмәлидир.

Рус мәктәпләриндә охујан шакирдләрә 9—10-чу синиф-ләрдә азәри әдәбијјатынын тарихи һаггында бәсит мәлүмат верилмәсиннн нәзәрә алараг, 9чу синифдә әдәби гираәтдән биринчи дәрә азәри әдәбијјаты һаггында кириш сөһбәтинә һәср едилир. Мүәллим шакирдләрә азәри халгынын чох гә-дим вә зәнкин әдәбијјаты олмасы, азәри әдәбијјаты классик-ләри вә онларын халгын ичтиман һәјатындакы прогрессив ролу һаггында гыса мәлүмат вермәлидир.

Үчүнчү консентрдә азәри әдәбијјатындан нүмунәләр өјрәдиләркән онларын форма вә мәзмуну илә әлагәдар олараг шакирдләрә әдәбијјат нәзәријјәсиннн һаггында да бәзи мәлүмат вермәк нәзәрдә тутулур. Мәсәлән, синифдә Ә. һаг-

вердијевин «Мирзэ Сэфэр» һекајәсини кечәркән, мүәллим һекајә жанры һаггында да мәлүмат вермәлидир. Әсәрдәки образлар, онларын даһиди аләмләри вә портретләри, әсәрдә тәсвир едилән әһвалатын инкишаф мәрһәләләри вә с. мәсәләләри изаһ едәркән шакирдләрин ана дилиндә алдыглары билнкләрә әсасланмаг лазымдыр. Бәдин әсәрин дили, үслуб хүсусијәтләри, идеома тәшбиһләри дә изаһ едилмәлидир.

Үчүнчү консентрдә азәри әдәбијјаты классикләринин вә мүәсир јазычыларын һәјат вә јарадычылығы һаггында да гыса мәлүмат верилир. Програмда верилмиш јазычылар кениш тәдрис едилмәдијиндән онларын һәјат вә јарадычылығыны ајры-ајры өјрәтмәјә нә имкан, нә дә еһтијач вардыр. Бу синифләрдә јазычыларын һәјатындан ән чох әламәтдар олан һадисәләр, јарадычылығындан исә әсас јарадычылыг хүсусијәтләри вә көркәмли әсәрләри һаггында јыгчам мәлүмат верилмәлидир. Буиларын һамысыны јазычынын һәјат вә јарадычылығы һаггында очерклә әвәз етмәк олар. Һәр бир јазычынын өзүнә мәнхус хүсусијәтләри, әдәбијјата кәтирдји јениликләр, ичтимаи фикир тарихиндә ролу вә с. мәсәләләр дә шакирдләрә изаһ едилир.

Гираәт дәрсләри грамматика дәрсләри илә әлагәләнмәлидир. Шакирдләрин грамматикадан өјрәндикләри гәјдә вә гәһунлар гираәт дәрсләриндә мөһкәмләнмәлидирләр. Лакин гираәт дәрсләриндә програмда верилмиш мәтнләрин охунуб изаһ едилмәси әсас јер тутур. Мүәллим кечиләчәк әсәр һаггында гыса кириш мүсаһибәси апардыгдан сонра әсәри јахуд да верилмиш парчаны ифадәли охујур вә јени сөзләри изаһ едәркән лүгәтчәләрә јаздырыр. Охунмуш парчанын мәзмуну мүсаһибә үсулу илә ајдынлашдырылдыгдай санра мүәллифин ифадә етдији идеја мүәјјәнләшдирилмәлидир. Гираәт дәрсләриндә дил үзәриндә ишә дә вахт ајрылмалыдыр.

Мәсәлән, М. Чалалын «Баһарын чејраны» әсәрини кечәркән мүәллим шакирдләрин чејран һаггында мәлүматлары оллуб-олмадығыны мүәјјәнләшдирир, мөвзу илә әлагәдар олан кириш сөһбәти апарыр. Сонра мәтни мүәллим өзү ифадәли охујур. Јени сөзләр изаһ едилиб лүгәтчәләрә көчүрүлдүкдән сонра шакирдләрин һәмни мәтни нә дәрәчәдә баша дүшдүкләрини јохламаг лазымдыр. Әсәрин мәзмуну ајдындырса, мәтнин шакирдләр тәрәфиндән охунмасына башламаг олар. Әкәр әсәрин мәзмуну синифдәки бүтүн шакирдләрә ајдын дејилсә, о заман мүәллим көмәкчи васитәләрдән истифадә едәркән әсәрин мәзмунуну јенидән ајдынлашдырыр. Бу

мәгсәдлә ајры-ајры сөз вә ифадәләрин изаһында суаллара әсәрдән чаваблар тапмаг, идеома вә тәшбиһләри башга сөзләрин көмәји илә ајдынлашдырмаг үсулундан истифадә етмәк лазымдыр.

Гираәт материалларынын шакирдләр тәрәфиндән дүзкүн баша дүшүлмәси үчүн мүәллим өз нүмунәви ифадәли охунуна фикир вермәлидир. Мүәллимин нүмунәви ифадәли охунун әһәмијјәти тәкчә мәтндә ифадә едилән мәнанын јахшы анлашылмасы илә мөһдудлашмыр, нүмунәви ифадәли оху һәм дә шакирдләрин кечилән материала олан марағыны артырыр, онларын азәрбајчанча мәтнләри охумаг вә азәрбајчанча данышмаг бачарығыны даһа да инкишаф етдирир. Она көрә дә мүәллим кечәчәји мәтнин нүмунәви ифадәли гираәтинә һазырлашаркән дурғу јерләринә, интонасија мәсәләләринә чидди фикир вермәлидир.

Шакирдләрин шифаһи вә јазылы нитгини инкишаф етдирмәк мәгсәди илә онларда кечилмиш мәтнләри планлашдырмаг бачарығы јаратмаг лазымдыр. Мәтнин мәзмунуну нәгл едәркән шакирдләрин тәртиб етдикләри плана ридјәт етмәләринә дә диггәт верилмәлидир. Бәзи һалларда шакирдләрин тәртиб етдикләри план әсасында охунмуш парчанын мәзмунуну јаздырмаг да фајдалыдыр. 9—10-чу синифләрдә шакирдләр нисбәтән мүрәккәб планлар тәртиб етмәји өјрәтирләр. Шакирдләр план тәртиб едәркән кечилмиш мәтндән ситатлар да сечмәји бачармалыдырлар. Мүәллим шакирдләрин план тәртиб етмәк ишинә рәһбәрлик етмәлидир.

Кечилмиш мәтнләрин шакирдләр тәрәфиндән нәгл едилмәси мүхтәлиф формаларда ола биләр. План үзрә нәгл етмәк, верилмиш суаллара чаваб вермәк, мәтнин мәзмунуну 1-чи шәхсин дили илә данышмаг, кешмишдә баш вермиш әһвалаты индики заманда нәгл етмәк вә с. јоллардан истифадә едәрәк шакирдләри ајры-ајры мәтнләрә анд шифаһи чалышмалар үзәриндә ишләмәјә алышдырмаг лазымдыр.

Шакирдләрин лүгәт еһтијатыны вә шифаһи нитгини инкишаф етдирмәк ишиндә әзбәр өјрәнмәк дә бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Она көрә дә програмда верилмиш бүтүн ше'рләр әзбәрләдилмәлидир. Һәчмчә бөјүк олан ше'рләрин мәзмунча нисбәтән битмиш бир һиссәсини әзбәрләтмәк олар. Бөјүк һәчмли ше'рләрин һансы һиссәсини әзбәр өјрәнилмәсини мүәллим өзү мүәјјәнләшдирир.

Ше'рләрин әзбәрләдилмәси шакирдләрин ифадәли охумаг бачарығыны да тәкмилләшдирир. Она көрә дә мүәллим

шакирдларин эзбэр ше'р сөjlэмэсинэ диггэт вермэли, сөзлэрин дүзкүн тэлэффүз едилмэсинэ цайл олмалыдыр.

Гираэт материалларынын јахшы баша дүшүлмэси үчүн мүэллимин нэгли дә бөjүк әһәмиjјәтә маликдир. Мүэллимин нэгли jыгчам вә шакирдларин билик сәвиjјәсинә уjгун олмалыдыр. Мүэллимин 7—8-чи синифләрдәки нэгли 10-чу синифдәки нэглиндән хеjли фәргләнмәлидир. Әкәр jухары синифләрдә мүэллим нисбәтән долгун вә бәдин дилдә данышырсә ашағы синифләрдә бәснт ифадәләр вә садә чүмләләрдә данышмалыдыр.

9—10-чу синифләрдә jазычынын һәjаты вә jарадычылыгы һаггында мүэллим гыса обзор верир. Бәдин әсәрләрдән верилмиш парчалары тәдрис едәркән мүэллим әсәрин үмуми мәзмунуну jыгчам шәкилдә нәгл етмәлидир ки, шакирдләрдә һәмн әсәрләр һаггында там тәсәввүр jарансып.

Jухары синифләрдә бәдин парчалары кечәркән, кириш сөһбәтиндән әләвә, мүэллим, верилмиш парчанын мәтнини дә нәгл едә биләр. Хүсусән мүрәккәб сүжетли бәдин әсәрларин мәзмунуну нәгл етмәк фәjдалыдыр. Тәчрүбә кәстәрнр ки, шакирдләр мүрәккәб сүжетли әсәрларин мүэллимин нүмунәви ифадәли охусу заманы лазымн гәдәр баша дүшмүрләр. Мүэллим һәмн әсәрин мәзмунуну шакирдләрә мә'лум олан сөз вә ифадәләрлә һагыл етдикдә, әсәрин мәзмуну даһа јахшы баша дүшүлүр.

Аjры-аjры jазычыларын ичтиман фикир тарихиндәки ролу, әдәбиjјата кәтирдийи jениликләр, Совет һөкүмәти вә Совет Иттифагы Қоммунист партиjасынын һәмн jазычыларын jарадычылыгына вердийи бөjүк гиjмәт вә с. мәсәләләрн изаһ едәркән нәгл етмәк үсулундан да истифадә етмәк лазымдыр.

Гираэт дәрсләриндә азәрбајчанча-русча лүгәтләрдән дә истифадә етмәк фәjдалыдыр. Охунмуш парчанын дили үзәриндә ишләркән мүэллимин тәһрики илә шакирдләр бә'зи сөзларин мә'насыны лүгәт китабларындан тапараг шакирд лүгәтчәләринә jазырлар.

9-ЧУ СИНИФ ÜЧÜN ӘДӘБИ ГИРАӘТ МАТЕРИАЛЛАРЫ

(55 саат)

1. ШИФАҢИ ХАЛГ ӘДӘБИJЈАТЫ — 6 СААТ.

Азәрбајчан халгынын зәнкин шифаһи халг әдәбиjјаты һаггында сөһбәт. Шифаһи халг әдәбиjјатындакы әсас жанрлар вә буларә анд дәреликдә верилмиш нүмунәларин өjрәнил-

мәси. Тапмача, аталар сөзларн, мәсәлләр, бајатылар, һагыллар, дастанлар вә с. илә танышылыг. «Короғлу» дастанындан «Короғлу jадлар мәчлисиндә» адлы парчанын синифдә охунмасы вә бу һиссәсинин идеја мәзмунунун аjдынлашдырылмасы. Мәтнин дил хүсусиjјәтларинин вә jени сөзларин изаһы. Синифдә охунмуш һиссәнин нәгл етдирилмәси, суалларә мәтндән чаваб тапараг jазмаг. Азәрбајчан вә рус шифаһи халг әдәбиjјатынын гаршылыглы нүмунәларинин мүгаjисәси.

2. НИЗАМИ КӘНЧӘВИ — 6 СААТ.

Низаминин һәjат вә jарадычылыгы һаггында гыса мә'лумат. «Аз данышмагын көзәллиji» ше'ринин охунмасы. һәмн ше'рин идеја-мәзмунунун аjдынлашдырылмасы. Ше'рдән бир парчанын эзбәр өjрәдилмәси. Ше'рдә ифадә едилән фикри тәһкиjә jолу илә сөjlәтмәк. Низаминин әсәрларн һаггында шакирдләрә мә'лумат вермәк. Низами jарадычылыгынын дүjә әдәбиjјатына, хүсусән Шәрг әдәбиjјатына тә'сирн.

3. МӘҺӘММӘД ФҮЗУЛИ — 4 СААТ.

Шакирдларн Фүзулинин һәjат вә jарадычылыгы илә таныш етмәк. Фүзули ашиганә лириканын ән јахшы нүмунәларинин jаратмыш бөjүк шаирдир. «Меjвәларин сөһбәти» әсәринин охунмасы вә бир парчанын эзбәр өjрәдилмәси.

4. МОЛЛА ПӘНАҺ ВАГИФ — 4 СААТ.

М. П. Вагифин һәjат вә jарадычылыгы һаггында гыса мә'лумат; Вагиф XVIII әсрдә jашамыш лирик шаирдир. Вагифин лирикасында хәлгилик. Вагифин халгына, вәтәнинә мәһәббәти. «Дурналар» ше'ри. Ше'рин эзбәрләнмәси. Ше'рин идеја-мәзмунунун аjдынлашдырылмасы.

5. МИРЗӘ ФӘТӘЛИ АХУНДОВ — 8 СААТ.

М. Ф. Ахундов XIX әсрдә jашамыш мүтәфәккир jазычыдыр. М. Ф. Ахундовун һәjат вә jарадычылыгы һаггында гыса мә'лумат. Ахундовун азәри әдәбиjјатына кәтирдийи jениликләр. «Һачы Гара» әсәриндән бир парча. Әсәрин идеја-мәзмунунун изаһ едилмәси. Верилмиш парчанын сәһнәләшдириләрәк охунмасы. Jени сөз вә ифадәларин аjдынлашдырыларәг лүгәтә jазылмасы. Совет һөкүмәтинин М. Ф. Ахундова бөjүк гиjмәт вермәси.

6. СЕЈИД ЭЗИМ ШИРВАНИ — 4 СААТ.

Сејид Эзим Ширваннини хәјат вә јарадычылығы илә гапыштыг. Ширвани јарадычылығынын әсас хүсусијјәтләри Нәсиһәтләриндән верилмиш парчаларын охунмасы вә бир һиссәнин әзбәр өјрәдилмәси. Чәтнин сөзләрини лүгәтчәләрә јаздырылмасы.

7. ЧАЛИЛ МӘММӘДГУЛУЗАДӘ МОЛЛА НӘСРӘДДИН — 5 СААТ.

Чалил Мәммәдгулузадәнин хәјат вә јарадычылығы һаггында гыса мә'лумат. Ч. Мәммәдгулузадә «Молла Нәсрәддин» журналынын ишпридир. «Почт. гутусу» һекајәси. һекајәнин охунмасы вә мәзмунунун нәгл етдирилмәси. һекајәнин идеја-мәзмунунун ајдылашдырылмасы. Әсәрини мәзмуну вә дили үзәриндә иш: һекајәнин мәзмунуна анд верилмиш суаллара чаваблар јазмаг, јени сөзләрини изаһы вә бир гисминини лүгәтчәләрә јаздырылмасы вә с.

8. МИРЗӘ ӘЛӘҚБӘР САБИР — 4 СААТ.

М. Ә. Сабирини хәјат вә јарадычылығы һаггында гыса мә'лумат. Сабир сатирик шаир кими. Сабир сатирасынын әсас хүсусијјәтләри. Сабирини «Молла Нәсрәддин» мәчмуәсиндә әмәкдашлығы. «Әкинчи» ше'ринини охунмасы вә ше'рдән бир парчанын әзбәр өјрәдилмәси, јени сөзләрини бир гисминини лүгәтчәләрә јаздырылмасы.

9. НӘРИМАН НӘРИМАНОВ — 3 СААТ.

Н. Нәримановун хәјат вә јарадычылығы һаггында гыса мә'лумат. Н. Нәриманов ичтимаи хадим вә насир кими. «Пир» әсәриндән верилмиш парчанын охунмасы вә әсәрини идеја-мәзмунунун ајдылашдырылмасы. Әсәрини дили үзәриндә иш. Чәтнин сөзләрини бир гисминини лүгәтчәләрә јаздырылмасы. Верилмиш парчанын мәзмунуну нәгл етдирмәк.

10. ӘБДҮРРӘЫМ БӘЈ ҺАГВЕРДИЈЕВ — 4 СААТ.

Ә. Һагвердијевини хәјат вә јарадычылығы һаггында гыса мә'лумат. Һагвердијев көркәмли бир насир кими. «Мирзә Сәфәр» һекајәси, һекајәнин бир һиссәсинини синифдә охунмасы. Әсәрини идеја-мәзмунунун ајдылашдырылмасы. Әсәрини мәзмуну вә дили үзәриндә иш—верилмиш суаллара чаваблар јаздырмаг, Мирзә Сәфәр сурәтинини гыса характерис-

тикасыны вермәк, чәтнин сөзләрини бир гисминини лүгәтчәләрә јаздырылмасы, һекајәнин мәзмунунун шакирдләр тәрәфиндән нәгл едилмәси.

11. СҮЛЕЈМАН САНИ АХУНДОВ — 4 СААТ.

С. С. Ахундовун хәјат вә јарадычылығы һаггында гыса мә'лумат. «Гарача гыз» әсәриндән бир парчанын синифдә охунмасы. Әсәрини идеја-мәзмунунун изаһ едилмәси. Верилмиш парчанын мәзмунуну шакирдләрә сөјләмәк. Јени сөзләрини изаһы вә лүгәтчәләрә јаздырылмасы.

12. ТАҒЫ ШӘҲБАЗИ СИМУРҒ — 3 СААТ.

Симурғун хәјат вә јарадычылығы һаггында гыса мә'лумат. «Гәјчы» һекајәсинини охунмасы вә чәтнин сөзләрини изаһы. Әсәрини идејасыны шакирдләрә ајдылашдырмаг.

10-чу СИНИФ (55 СААТ).

1. АЗӘРИ СОВЕТ ӘДӘБИЈАТЫ — 2 СААТ.

Азәри Совет әдәбијаты һаггында мұаллимни кириш сөһбәти. Формача милли, мәзмунча социалист азәри совет әдәбијатынын јаранмасы. Азәрбајчан совет әдәбијатынын көркәмли нұмајәндәләри.

2. ЧӘФӘР ЧАББАРЛЫ — 8 СААТ.

Ч. Чаббарлынын хәјат вә јарадычылығы һаггында гыса мә'лумат. Ч. Чаббарлынын јарадычылығы хүсусијјәтләри. «1905-чи илдә» әсәриндән верилмиш парчанын охунмасы вә чәтнин сөзләрини изаһы. Әсәрини идеја мәзмунунун нәгл етдирилмәси. Ч. Чаббарлынын башга әсәрләри һаггында гыса мә'лумат вермәк.

3. СӘМӘД ВУРҒУН — 8 СААТ.

С. Вурғунун хәјат вә јарадычылығы һаггында гыса мә'лумат. С. Вурғун совет поезијасынын көркәмли нұмајәндәси кими. «Муған» поемасында верилмиш парчанын синифдә охунмасы вә бир һиссәсинини әзбәр өјрәдилмәси. Әсәрини идеја-мәзмунунун изаһ едилмәси. Верилмиш парчанын мәзмунуну тәһкијјә јолу илә сөјләмәк. «Зәпчинини арзулары» поемасынын охунмасы вә бир һиссәсинини әзбәр өјрәдилмәси. Әсәрини идеја-мәзмунунун ајдылашдырылмасы. Әсәрини мәзмунуну тәһкијә јолу илә сөјләтмәк.

4. СҮЛЕЙМАН РҮСТӘМ — 6 СААТ.

Сүлейман Рүстәмни һәјәт вә җарадычылығы һаггында гыса мә'лумат Сүлейман Рүстәм азәри совет ше'риниш көркәмли нүмајәндәси кими. «Чапајев», «Ана вә почталјон» ше'риниш охунмасы вә идеја-мәзмунунун изаһ едилмәси. Шакирдлар үчүн јени олан сөзләрни лүгәтчәләрә јаздырылмасы. Ше'рин мәзмунуну тәһкијә јолу илә сөјләтмәк. Ше'риниш бир һиссәсиниш әзбәр өјрадилмәси. «Јад күл дәрә билмәз»... ше'риниш охунмасы вә бир һиссәсиниш әзбәр өјрадилмәси.

5. МИКАЙЛ МУШФИГ — 4 СААТ.

М. Мушфигни һәјәт вә җарадычылығы һаггында гыса мә'лумат «Бахтијар» ше'риниш охунмасы вә әзбәр өјрадилмәси. Мушфигни алава ики ше'риниш охунмасы, идеја-мәзмунунун тәһкијә јолу илә нәгл етдирилмәси.

6. ХҮСЕЙН МЕНДИ — 7 СААТ.

Хүсейн Мәндини һәјәт вә җарадычылығы һаггында гыса мә'лумат. Н. Мәнди азәри совет нәсриниш көркәмли нүмајәндәси кими. «Абшерон» романындан верилмиш парчаныш охунмасы вә идеја-мәзмунунун изаһ едилмәси. Охунмуш һиссәсиниш гыса плавныш тутмаг вә һәмниш план үзрә әсәрниш мәзмунуну нәгл етдирмәк. Верилмиш суаллара анд әсәрниш мәзмунундан чаваблар јазмаг.

7. МИРЗӘ ИБРАҺИМОВ — 8 СААТ.

М. Ибраһимовун һәјәт вә җарадычылығы һаггында гыса мә'лумат. «Ики һәјәт» һекајәсиниш охунмасы вә чәттиш сөзләрниш изаһ едиләрәк лүгәтчәләрә јаздырылмасы. «Ики Азәрбајҗан» ашлајышыныш изаһ едилмәси. һекајәсиниш мәзмунунуну шакирдлар тәрәфиндән нәгл едилмәси.

8. МИР ЧӘЛАЛ ПАШАЈЕВ — 6 СААТ.

Мир Чалалын һәјәт вә җарадычылығы һаггында гыса мә'лумат. «Бир кәлчин манифести» әсәриндән верилмиш парчаныш охунмасы вә әсәрниш идеја-мәзмунунун ајдылашдырылмасы. Әсәрниш дили үзәриндә иш: јени сөзләрниш лүгәтиниш јаздырмаг, верилмиш суаллара чаваблар јаздырмаг, һәмниш парчаныш мәзмунуну нәгл етмәк үчүн гыса план тәртиб етмәк вә бу план әсасында јазы ишиш апармаг вә с.

9. РӘСУЛ РЗА — 6 СААТ.

Р. Рзаныш һәјәт вә җарадычылығы һаггында гыса мә'лумат. «Ленин» поемасындан верилмиш парчаныш охунмасы вә һәмниш парчаныш идеја-мәзмунунун изаһ олуишмасы. Верилмиш парчаныш бир һиссәсиниш әзбәр өјрадилмәси.

СИНИФДӘНКӘНАР ГИРАӘТ

Синифдәнкәнар гираәт, үмумијјәтлә, синифдән кәрән апарылан мүхтәлиф мәшгәлә нәвләриндән бириншр Синифдәнхарич гираәт дедикдә, синифдә мүтләг өјрашилмәси тәләб едилмәјән бәддиш парчаларын вә бүтәв бәддиш әсәрләрниш шакирдлар тәрәфиндән охунмасы нәзәрә тутудур. Синифдәнкәнар гираәтә бүтүн шакирдләрниш чәлб едилмәси вә оғун илумијјәти азәри дили фәниниш мәктәбдә нәчә тәдрис едилмәсиндән дә асылыдыр. Әкәр мүаллим өз фәниниш шакирдларә севдирмәјә бачармышса, коллектив мәшгәләләрниш маратли тәшкилишә һанл олмушса, шүбһәсинз, хүсуси мәшгәлә нәгл олан синифдәнкәнар гираәт дә мәктәбдә азәри дили тәдрисинә өз мүсбәт тә'сириниш көстәрәчәкдир.

Синифдәнкәнар гираәт үчүн материалларә мүаллим өзү сечир. Бураја даһа чох битмиш әсәрләриш ихтисар етмәдән даһил етмәк лазымдыр. Синифдәнкәнар гираәтиш шакирдләрниш баша дүшмәсинә мане олан 4—5 сөзү мәтнин совунда ајдылашдырмаг олар.

Синифдәнкәнар гираәт јалныз дәрестикдә верилмиш нүмуналәрниш охунмасы илә битмир. Бу мәгсәдлә мүаллим синифдәнкәнар гираәтә мејл едән шакирдларә даһа мүкәммәл бәддиш әсәрләрниш охунмасыны төвсијә етмәли вә бу ишиш тәшкил етмәлидир.

А. АЛИШЕРИЎВИЛ АЗЕРИ ДИШ ГӨДРИСИ

АЗЕРИ ДИШ ДӨРСЛӨРИНДӘ ӘЈАНШЛИКДӘН ИСТИФАДӘ ЈОЗУЛАРЫ НАГТЫНДА

Нурыйя АЛИШЕРОВ,
Дашыш шәһәрликдәки орта мәктәбин мұғаллими.

Азери диш дөрслөриндә тәтбиғ олунмағ һәр бир әјанш материал (шадвад, сүм, шаджад, алабум, картючка, шәкил ва с.) әдәби сөзнә материалны мәһијәти ва хусуһәтләри илән дәһшәтләрдә һәм тәһһим заманы мұғаллимни истифада етши әдәби сөз мәктәбдә мұһимләндирәмәләндир. Азери диш дөрслөриндә әјанш материалдан истифада етиркен, тәһһимәләндирәмәләндир ардымәләндир, систем ва методик мұғаллимәләндир әдәби сөз мәктәбдәндир.

Грамматика ва јазы тәһһимләри дөрслөриндә тәтбиғ едиләндир хусуһәт әјанш материал үч мұһимләндир һәм ола биләр:

- 1) мөһимләндир характерли әјанш материал;
- 2) јези материалы өјредиркен истифада олунған әјанш материал;
- 3) материалы тәһһим етиркен истифада олунмағ әјанш материал.

Мөһимләндир характерли әјанш материал әсәс етибары илән әдәби сөзнә ва орфәпис мәдәләндир илән; белә мәдәләндир јазы әдәби сөзнә ола сөзләрин өјредилмәсиндә ва јаз әдәби диләт әдәби әдәби сөзнә мұһимләндир сөзләрин (мәсәләндир: сүрәт, сүрәт, мәсәләндир: мәсәләндир, дәһшәтләндир) ва с. бу киши сөзләрин) дүһимләндир етилмәләндир. Белә мәдәләндир грамматик тәһһимләндир истифада етмәк қоһ фәјдалиндир. Булардан әсәс етибары илән дөрс заманы истифада етилмәсиндә бәһимәләндир, дөрсләндир һәмәр ваһтләрдә дә оларны тәтбиғ етмәк мүһимләндир.

Јези материалы өјредиркен, истифада етилмәк мәдәләндир һәр һәмәр тәһһим мәсәләндир асылы оларағ, дөрсли мұһимләндир мәдәләндир тәтбиғ олунған биләр. Бу мәсәләндир А. А.

Алишерова Г. И. Педагогика институтунун 1963-чу ил дөрс етирдиши: морфология ва орфография ва јазы әдәби сөзнә дөрс мәдәләндир мисал кәстәрмәк олар.

У. У. Шәһәрликдә грамматика ва јазы тәһһимләри программа әдәби сөзнә концентрация принципи үчүрә турулмушдур. Буна қара, тәһһимләндир ки, һәмши сәһәрликдә әјра әјра мөһимләндир тәһһимләндир өјредиләндир һәмши шәһәрликдә тәһһим олаң материалны тәһһим илән бәһимләндир. Буна әһәмәр мөһимләндир мәдәләндир һәмәр, тәһһим үчүрә һәм әдәби сөзнә фәјдалиндир, һәм дә әјаншлықдә истифада олундуғу үчүрә шәһәрликдәри диләт мұһимләндир грамматик формаларны әјра-әјра хусуһәтләндир ва дәһшәтләндир мәдәләндир өтилмәкдир.

Белә һәмәрләндир мөһимләндир әјра-әјра шәһәрлик чағириб, әдәби сөзнәли истифада оларны һәр һәмәрләндир мәдәләндир истифада етилмәләндир; бәһшәтләндир оларны хәһшәтләндир сәһшәтләндир. Мәсәләндир: һәмши һәмәр һәмәр һәмәр; булар һәмәрләндир ва с. Беләликлә мөһимләндир, мұһимләндир мәдәләндир истифада етмәк, шәһәрликдәри һәмәр сәһшәтләндир тәһһим олаңдир һәмәр бир сәһшәтләндир мәсәләндир дә оларны јазына сала биләр.

Белә әјанш материал һәмәрләндир ки, олар биләһшәтләндир јези материалы илән етиләндир тәтбиғ олунмагындир. Әјра диләндир грамматик һәмәрләндир характер алаһшәтләндир һәмәр тәһһимләндир, мұһимләндир олаң билән һәмәрләндир мұһимләндир үчүрә һәмәр һәмәрләндир ва бу мұһимләндир һәмәрләндир илән шәһәрликдә мұһимләндир грамматик һәмәрләндир ва јазына мәһимләндир үчүрә һәмәр мәдәләндир әһәмәрләндир бәһшәтләндир.

Мәсәләндир, белә мәдәләндир, јези дә А. А. Шәһәрликдәри һәмәр етирдиши: «Сифәт ва олаң дөрсләндир», «Фәһшәтләндир мәһшәтләндир», «Дөрс ва олаң һәмәрләндир», ва с. бу киши мәдәләндир мисал кәстәрмәк олар.

Синтаксис үчүрә һәмәр олаң мәдәләндир биләһшәтләндир јези материалы илән етмәк үчүрә алаһшәтләндир кәстәрмәк олар: «Сәһшәтләндир һәмәрләндир», «Һәмәрләндир үһшәтләндир: әһшәтләндир», «Ара сөзләндир», «Мұһимләндир мұһимләндир типләндир», «Васитәли ва һәмәрләндир илән фәһшәтләндир» ва с.

Әһшәтләндир бу мәдәләндир һәмәр, һәмәрләндир һәмәр олаң материалны мәһшәтләндир әһшәтләндир алаһшәтләндир, о һәмәрләндир, мұһимләндир сәһшәтләндир илән мұһимләндир грамматик мәһшәтләндир шәһәрликдәри дөрс етирдиши; бир һәмәрләндир һәмәрләндир әһшәтләндир олаң мұһимләндир бир мәсәләндир өјредиләндир шәһәрликдәри кәһшәтләндир етир ва с.

Материалы тәһһим етиркен, әјанш материалдәри истифада олунмагында әһшәтләндир бәһшәтләндир. Әһшәтләндир һәмәр һәмәрләндир.

тәкрардан мәгсәд, һиссә-һиссә өјрәнилән бөјүк бир материал үмүмләшдирмәк, шакирдләрнн биллијини дәринләшдирмәк, әсас мәлуматлары мөһкәмләтмәк вә чәтин һадисәләри шакирдләрә бир даһа мәнимсәтмәкдир. Белә мәшгәләрдә үмүмләшдиричи типдә олан чәдвәлләрнн көмәји илә бөјүк бир мөвзунун ејни чинсли материалыны бирләшдирмәк мәгсәдә даһа үјгүндүр.

Мәсәлән, V синифдә исми өјрәдиркән, шакирдләр орфографияда олан ејни һадисәләрлә бир нечә дәфә гаршылашмалы олулар:

1) дүзәлтмә исимләри әмәлә кәтирән шәкилчиләрнн аһәнкә көрә дөрд чүр јазылмасы (балыг-балыгчы, әкин-әкинчи, трактор-тракторчу, үзүм-үзүмчү);

2) мәкан билдирән исимләри әмәлә кәтирмәк үчүн: лыг, лик, луг, лүк шәкилчиләрнндән истифадә едилмәси (дағ, дағлыг, мешә-мешәлик, от-отлуг, чөл-чөллүк);

3) мәкан мәналы исим дүзәлдән стан шәкилчисиннн аһәнкә көрә дөрд чүр јазылмасы (ыстан-Дағыстан, истан-Өзбәкистан, устан-Монголустан, үстан-Күрдүстан) вә с.

Синтаксис вә дурғу ишарәләри бәһсиннн тәкрарында үмүмләшдиричи чәдвәлләрнн тәтбиги хүсусилә, даһа бөјүк әһәмијәтә маликдир. Бурада ики типдә чәдвәлдән истифадә етмәк олар. Биринчиси, узун мүддәт өјрәнилмиш ејни чинсли материалы системә салмаға көмәк едир (мәсәлән, VII синифдә мүрәккәб чүмлә мөвзусу кими); икинчиси, мәшгәләрдә әјани васитәннн олмасы аз вахт сәрф етмәклә чыхарылан нәзәри нәтичәләри вә мөвзунун ајры-ајры бөлмәләри үзрә дурғу ишарәси гајдаларыны бирләшдириб мүгајисә етмәк вә тәкрарламаға имкан јарадыр.

Тәкрарын гаршыда гојдуғу мәгсәдә кәлдикдә, гејд олунамалыдыр ки, бурада јалныз материалы системә салмаг дејил, ејни заманда кечилмиш материалы шакирдләрә даһа дәриндән дәрк етдирмәк иши диггәт мәркәзиндә дурмалыдыр.

Шакирдләрнн дәрсдә дәркетмә фәаллығыны инкишаф етдирмәк вә ја дәрсин еффеktivлијини артырмаг кими мәсәләләр, һазырда мәктәбин диггәт мәркәзиндә дуран мүһүм сәһәләрдир. Шүбһәсиздир ки, бүтүн бу мәсәләләриң һәллиндә әјанилијин бөјүк ролу вардыр. О да ајдындыр ки, азәри дили мүәллими јалныз бу вахта гәдәр нәшр олуңмуш әјани васитәләрдән истифадә етмәклә кифәјәтләнә билмәз; бу васитәләриң чоһу јекнәсәк вә бир чоһ һалларда мәлумат вә арајыш

характери дашымагла шакирдләрнн мүстәгил фикирләшмәләри үчүн лазым олан имканы јаратмыр.

Ашағыда тәклиф етдијимиз әјани јоллар вә әјани васитәләр, сөз вә онун тәркибинә даир верилмиш чалышмаларың синифдә вә сәдә јеринә јетирилмәси илә әлағәдар оларат, шакирдләрнн мүстәгил ишләриңи тәшкил етмәкдә мүәллимләримизә көмәк едә биләр.

Шакирдләрнн мүстәгил ишләри үчүн әјани васитәи сәчиб ајырмаг, мөвзу вә ишин мәгсәди илә тәјин олунамалыдыр. Бүтүн әјани васитәләр вә әјани јоллар исә методика, педагогика, психологика вә дил елминнн тәләбләриңи нәзәрә алмаг әсасында тәртиб вә тәтбиг олунамалыдыр.

СӨЗ ВӘ ОНУН ТӘРКИБИ

Нитг һиссәләриңә даир материалы мәнимсәмәк вә мөһкәм орфографик вәрдишләрә малик олмаг үчүн V синифдә «Сөз вә онун тәркиби» бәһсини өјрәнмәјин бөјүк әһәмијәти вардыр. Шакирдләр сөз вә онун тәркибинн өјрәндикдә, сөзүн һиссәләри һаггында, сөзүн лексик вә грамматик мәнасы вә сөзләриң әмәлә кәлмәси һаггында тәсәввүр әлдә едирләр.

«Сөз вә онун тәркиби» мөвзусу үзрә апарылан мүстәгил ишләрдә истифадә едиләчәк әјани васитәләр сөзләриң мәнасың дәрк етмәкдә, шәкилчи вә онун нөвләрннн, сөзүн гурулушуну өјрәнмәкдә шакирдләрә хејли көмәк едир.

Сөз вә онун тәркибинә даир шакирдләрнн апардылары мүстәгил чалышмалар, бир гајда оларат, мәнасы мәлум олан сөзләр үзәриндә гурулмалыдыр. Белә һалларда, аз вахт сәрф етмәклә грамматик вә орфографик биллик вә вәрдишләриңи зәһиндә даһа мөһкәм нәгш олуңмасыны тәмин етмәк мүмкүндүр.

Сөзүн гурулушча үнсүрләриңи тапыб ајырмаг мәгсәди илә шакирдләрә, сөзләриң ајры-ајры һиссәләриңи мүәјјәнләшдирмәјә көмәк едән схемләр үзрә ишләмәк тәклиф олунамалыдыр. Бу мәгсәдлә верилмиш чалышманы јеринә јетирмәк үчүн шакирдләрнн ашағыдакы схемләр үзәриндә ишләтмәк мәсләһәтдир.

Схем № 1

Төлһәндә етмәк үчүн сөз	көк	шәкилчиләр	
		Сөздәҗиндиримчи	сөздүзәлдичи
мәктәбдә	мәктәб	дә	—
мәктәбдән	мәктәб	—	ли
дәмирдән	дәмир	дән	—
кәлдүк	дәмир	—	чи
кәлдәдә	кәл	дәр	—
тракторчу	кәл	—	лүк
җилдән			

Схем № 2

Көк	Дүзәлтмә сөзләр	Сөздүзәлдичи шәкилчиләр
баг	багдан	баг
баг	багчи	ча
баг	баглыг	лыг
әмәк	әмәкчи	чи
сүз	әмәкдән	дән
чидән	сүзмә	мә
Гөвүр	сүзкүч	күч
вәтән		
дәннә		
таҗара		

Шәкирдләр җухарыда верилмиш схемләри тамамлады да, сөзләрин тәркибчә гурулушуна дәир газандыглары вәрдиниләри даһа да мөһкәмләндирирләр. Олар сөзләри гурулушча төһәндә едиркән, көк вә шәкилчиләри тапмагы, шәкилчиләрин повүнү төҗин етмәҗи, җени сөз дүзәлтмәк үчүн көкләрә артырылан шәкилчиләри (сөздүзәлдичи шәкилчиләри), сөзләри дәҗинмәк үчүн көкләрә артырылан шәкилчиләри (сөздәҗиндиримчи шәкилчиләри) бир-бириндән фәргләндирмәҗи асаңлыгга мәһимсәҗирләр. Даһа сонра шәкирдләр: сөзүн дәҗинмәҗән вә бир мәһна билдирән һиссәсинә көк, дәҗинсән вә тәкликдә ишләймәҗән һиссәсинә исе шәкилчи дәҗилдиҗини өҗрәшрләр.

Шәкирдләрә эләвә бир чалышма кими, карточка үзрә ашагыдакы ишин җеринә җетирилмәсини дә тапшырмаг олар

Верилмиш сөз көкүндән шәкилчиләр вәситәсилә бир пәчә сөз дүзәлдән вә һәмий сөзләри чүмлаләр ичәрисиндә ишләдән.

Карточка № 1

Нүмунә.
Партизан дәстәсинин башчысы горхмаз дөҗүштүләрә сиз сыра тапшырыглар верди.

Карточка № 2

Нүмунә.
Башгаларының сөзләрини дәрк етмәк ишиндә җазы һисәсләри көмәк едир.

Бу иши синифдә тәхминән ашагыдакы гаҗдада апарма-лыдыр:

Мүәллим баш җахуд җаз сөзләрини аҗрылыгга җазы тахта-сынның ортасында геҗд едир, сонра о, һәмий сөзләрин гаршы-сында карточкада көстәрилмиш шәкилләри җазы, даһа сон-

ра баш вэ јаз сөзләриндән һәмни шәкилләрә доғру онларын сәјы гәдәр, хәтләр чәкир.

Мүәллим биринчи сөзү чүмлә ичәрисиндә өзү ишләдир; галанларыны исә шакирдләр тапыб чүмләләр ичәрисиндә ишләдирләр. Белә әјани чалышмаларын нәтичәсиндә шакирдләр, һәм сөз вә онун гурулушуну шүүрлу сурәтдә өјрәнирләр, һәм дә көклә шәкилчинин фәргини, шәкилчиләрин нөвүнү вә ролуну фәаллыгла дәрк едирләр.

Сөз вә онун тәркиби бәһси үзрә иш апараркән; шакирдләрә ашағыдакы тапшырыглары вермәк олар:

1) верилмиш сөзләрн тәркибинә көрә тәһлил едиб, көк вә шәкилчијә ајырын; шәкилчиләрн нөвүнү тапын; бүтүн бунлары мүәјјән схемләр ичәрисиндә ајры-ајры бөлкүләрдә көстәрн:

Чалғычылар, јарышда, кәндли, бакылы, дашлыг, бағчада, чәмәнликдән, бирлик;

2) верилмиш сөзләрн гурулушуна: садә, дүзәлтмә, вә мүрәккәблијинә көрә мүәјјәнләшдирн; бунлары схемләр ичәрисиндә көстәрн:

ағач, ағачлыг, јазы, әл, долма, Ағәли, әлүзјујән, гуш, гышлаг, Гарабоғаз, Ленинград, Кәнчә, сүзкәч, ат, узундәрә, довшан, Әлаға, шәһәр;

3) сөз вә онун тәркиби үзрә үмуми тәһлил апардыгда ашағыдакы кими гејдләр апармалы:

а) сөзүн һиссәсинә верилән ады там көстәрмәли: бағда—бағ—көк, да—шәкилчи;

б) сөзүн һиссәсинә верилмиш ады ихтисарла јазмаг; к—көк; с. дә. ш—сөздәјишдиричи шәкилчи; с. дүш—сөздүзәлдичи шәкилчи;

в) сөзүн һиссәләрн алтындан хәт чәкмәк: көкүн алтындан бир хәт, сөздүзәлдичи шәкилчинин алтындан икн хәт, сөздәјишдиричи шәкилчинин алтындан исә үч хәт, сөздәјишдиричи шәкилчинин алтындан исә үч хәт чәкмәли, мәсәлән: мәктәблндә, јағышдан;

г) сөзүн һиссәләрини ајырыб көстәриркән, шакирдләр рәнкли карандашлардан (мүәллим исә јазы тахтасында ишләркән, рәнкли тәбаширдән) истифадә едә биләрләр. Мәсәлән, сөзүн көкүнү јашыл рәнклә, сөздүзәлдичи шәкилчини сары, сөздәјишдиричи шәкилчини исә абы рәнkdә көстәмәк олар.

Шүбһәсиз, сөзләрн тәркибинә көрә тәһлил етмәк үчүн

көстәрилән бу әјани јолларын һәр бириндән јеринә көрә истифадә едилсә јахшыдыр.

Сөз тәркиби һаггында шакирдләрдән әсаслы билик тәләб етмәк мәгсәди илә сөзләрн һиссәләрн алтындан хәтт чәкмәк үсулу адәтән, һәмни мөвзу тәкрар олуидуғу заман истифадә олунамалыдыр.

Сөзләрн һиссәләрн үстүндә ихтисар шәклиндә гејдләр етмәк үсулу, јалныз о заман апарыла биләр ки, шакирдләр «сөз вә онун тәркиби» бәһси илә әлағәдар олан терминләрн (көк, шәкилчи, сөздәјишдиричи шәкилчи, сөздүзәлдичи шәкилчи) мәнимсәмиш олсунлар. Белә бир үсул, сөзләрн механики олараг, тәркиб һиссәләринә ајырмаг тәчрүбәсиндән чәкнмәјә чох көмәк едир.

Сөзләрн һиссәләрн үстүндә ихтисар шәклиндә гејдләр апармаг истәдикдә, тәһлил едиләчәк сөзләрн, дикәрләриндән фәргләндирмәк вә јахшы нәзәрә чарпдырмаг үчүн вәрәгин бир гәдәр бош вә кениш јериндә (ики хәтт арасында) јазылмалыдыр ки, сөз һиссәләрн үстүндә едиләчәк гејдләр һәм башга сөзләрә гарышмасын, һәм дә иш сәлигә илә баша чатдырыла билинсин.

Бурада шакирдләрә гоһум сөзләр тапмаг үзрә иш тапшырмаг олар. Бу мәгсәдлә плакат вә ја карточкада шәкпләр верилир. Шакирдләр һәмни шәкилләрә диггәтлә бахыр вә сонра орада олан әшјаларын адыны сыра илә јазырлар, јәни шакирдләр ејни көкдән әмәлә кәлмиш сөзләрн ајырыб тәркибинә көрә тәһлил едирләр.

Мәсәлән, шакирдләр онлара верилмиш ашағыдакы сөзләрн јаздыгдан сонра, бир сыра гоһум сөзләрн әмәлә кәлдијини көрүрләр: үзүм, үзүмлүк, үзүмчүлүк.

Мәллим, јухарыдакы сөзләрн көкләрн алтындан хәт чәкиб һәр сөзүн мәнасыны изаһ етмәји вә онларын мәнача дәјишмәсинин нәдән асылы олдуғуну шакирдләрдән сорушур.

Мүәллим ејни көклү гоһум сөзләр үзәриндә апарылан бу иши, асанлыгла орфографија мәшғәләрн илә әлағәләндрә биләр: мәсәлән, аһәнк гануинуна көрә шәкилчиләр көкүн сон сәслисинә табе олараг јазылмалыдыр: үзүм, үзүм-чү, үзүм-лүк, үзүм-чүлүк.

Бу мәгсәд үчүн шакирдләрә башга мисаллар да верилә биләр.

Шакирдләр ашағыдакы сөзләрн јазырлар: гојун, гојунчу, гојунчулуг. Онлар һәмни сөзләр үзәриндә биринчи чалышмада олдуғу кими ишләјирләр.

Бундан башга, сөzlәри көк вә шәкилчиләринә көрә аҗырмаг мәгсәди илә, шакирдләри бир сыра башга сөzlәр үзәриндә дә ишләтмәк олар. Ашагыдакы плакатда нүмунә үчүн сөzlәр верилмишдир:

сүр, сүрүчү, сүрүш, сүрүшмәк, сүрүшкән, сүрдү;
иш, ишчи, ишләк, ишсиз, ишсизлик, ишкүзар;
әмәк, әмәкчи, әмәкдар, әмәксевән, әмәкдаш;
сүз, сүзкүч, сүзмә, сүзкүн, ашсүзән;
јаз, јазы, јазычы, јазычылыг.

Мүәллим, плакатда олан ејникөклү сөzlәри аҗры-аҗры сәтирләрдә јазмагы шакирдләрә тәклиф едир. Шакирдләр, сәтирләрини сајы гәдәр, мәнасы аҗры олан сөzlәрини әмәлә кәлдијини көрүрләр.

Мүәллим, шакирдләрә үч сүтунда аҗры-аҗры сөzlәр вериб, онлары тәркибинә көрә тәһлил етмәји тапшырыр.

I	II	III
баг	евдә	мәктәбли
ев	мәктәбин	дәмирчи
мәктәб	шәһәрә	сүрүчү
тарла	китабы	зәһмәткеш
шәһәр	пламдан	јарыш
китаб	суја	ишләк
саат	күлүн	мешәлик
адам	саата	вәтәндаш
су	бағлы	тикнити
күл	тарлаја	башчы.

Шакирдләр әввәлчә, биринчи сүтундакы сөzlәри охујур, онларын көк олдуғуну мүәјјән едирләр; сонра икинчи сүтундакы сөzlәри охујур вә онларын көк вә сөздәјишдиричи шәкилчиләрдән ибарәт олдуғуну, вә нәһәјәт, үчүнчү сүтундакы сөzlәри охујуб, көк вә сөздүзәлдичи шәкилчиләрдән әмәлә кәлдијини мүәјјән едирләр.

Сөз вә онун тәркиби үзәриндә апарылачаг иш үчүн јухарыда көстәрилән әјани васитә нөвләри, морфолокијанын бу бөлмәсиндә шакирдләр үчүн чәтин олан мәсәләләри, хејли асанлашдырыр. Әјани васитәләрдән истифадә етмәк, билији тәчрүбәдә тәтбиг етмәјә имкан верир, сөз вә онун тәркибини шүүрлү мәнимсәмәк үчүн имкан јарадыр.

М. ФҮЗУЛИНИН ОРТА МӘКТӘБЛӘРДӘ КЕЧИЛӘН ӘСӘРЛӘРИНИН ДИЛ ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИНИН ШАКИРДЛӘРӘ ӨЈРӘДИЛМӘСИНӘ ДАИР

Муса НАЧЫЈЕВ,

В. И. Ленин адына АДПИ-нин досенти.

М. Фүзули дилнини инчәликләрини шакирдләрә аңлатмаг үчүн онлара баша салмаг лазымдыр ки, һәр бир јазычы дилдән өзүнәмәхсус усталыгла истифадә едир. Бу исә онун идејасы вә бәдни сәнәткарлыг мәсәләләри илә әлағәдардыр. М. Фүзулинин јарадычылыгында онун дил вә үслуби хүсусијјәтләри габарыг шәкилдә өзүнү бүрузә вермәкдәдир. Бу хүсусијјәтләр биринчи нөвбәдә Фүзули әсәрләринин лүғәт гурулушунда өзүнү көстәрмәкдәдир. Онлардан шаһр өз дөврүндә ишләнилән вә һазырда ишләкликдән чыхмыш гәдним азәри сөzlәрини ишләтмәсидир. Мәс.: икән (чох), аҗрыг (артыг, ујгу (јуху), ганы (һаны), сормаг (сорушмаг), дерсән (дејирсән), гангы (һансы), урулмаг (вурулмаг), бөјлә (белә), нолду (нә олду), гаму (һамы), јашур (кизләт), ејләкәч (еләчәк, етчәк), һич (һеч), нишә (нә үчүн), аныб (аңлајыб), бағыр (чијәр—гара чијәр), булду (тапды) вә с.

Мәс.:

- ... Гангы сөзә е'тигадын олсун,
Сәнә нечә е'тимадым олсун.
- ... Һәм сән дерсән ки, мәктәбә вар,
Һәм сән дерсән ки, кетмә зинһар.
- ... Вер сөзә еһја ки, тутдугча сәни, хаби-әчәл,
Едә һәр саәт сәни ујгудан биһар сөз.
- ... Бәдхәһми етди гәсди күмраһ,
Ким бөјлә урулду рәхиәји хар.
- ... Нолду сәнә әһд чәһд гылдын,
Сындырмага әһди чәһд гылдын.
- ... Фүзулини јашур еј зә'ф мәһвәшләр чәфасындан,
Ки мәһвәшләр гылырлар миһ чәфа бир мүбтәлә көркәч.*

Фүзули әсәрләриндә фарс-әрәб сөzlәриндән дә әксәриј-јәтини азәриләшдирәрәк ишләтмишдир; Мәс.:

Фүзули ишләтмишдир	О дөврдә әрәб тәркибләри һалында ишләнирди
сөз риштәси чан чөһәри мәгсәд шәми шәк мәһәлли Иса кими аһу көзлү назик бәдән илә назәнин күл күнәш нуру тикан ағзын сиррини	риштеји-сүхән чөһәри-чан шәми-мәгсәд мәһәлли-шәкк мисли-Иса чешми-аһу бәдәни-назик күли-назәнин нури-хуршид хар сирри-дәһан вә с.

* Бунлар вә бунлардан сонрақы сөzlәр вә ифадәләрини һамысы Фүзули әсәрләриндән (Азәрнәшр, 1958, I—II чилдләр) көтүрүлмүшдүр.

Бунлардан башга М. Фүзули әсәрләриндә ишләнән бир сыра арханк, дини сөз вә сөз бирләшмәләри дә вардыр ки, бунларын да әксәријјәти бу күн белә өз әһәмијјәтини итир-мәјиб халг арасында ишләнән вә бә'зән дә башга мә'налар кәсб етмиш сөzlәрдир. Мәс.: тәсбей, намаз, тач, имам, мәсчид, чәһәннәм, чәннәт, беһишт, фәрағәт, улу, падшаһ, саги, адәм, нахош, чырағ, лүтф, булуб, бизар, меј, шәраб вә с.

М. Фүзулинин әсәрләриндә бир сыра морфоложи вә фонетик һадисәләр дә вардыр ки, бунлар да, јенә, М. Фүзули тәрәфиндән, биләрәкдән азәриләшдирилмишдир, мәс.:

Фүзули ишләтмишдир	Мүасир дилдә ишләнир	Грамматик гајда
ағлар олду олду ола олубам кетмән мәндән иди олдурур	ағлады олачаг олмушам кетмирәм мәндән өтрү иди одур	шүһиди кеч. заман кәләчәк заман нәгли кечмиш индики зам.инкары гошма әвәзлик, хәбәр шәкил- чиси илә бағлајычы, әвәзлик 2 бағлајычы бирликдә фе'лин әмр шәклиниг 2-чи шәхс тәки бағлајычы гошма-бағлајычы бағлајычы
кол вәр олгым	ки, о вә әкәр олкилән, ол	
ким илән чүн вә с.	ки илә чүнки	

Мән фәгирәм, сән гәни, вәркил зәкати-һүси ким,
Шөр' ичиндә һәм мәнәдир, һәм сәнә вачиб зәкат.
Кәтир јадым онун јанында вәр версән ки гәһр ејләр.
Хәмуш олма јенә дишнам тәғрибилә тәкрат ет
...Фүзули бахмаг олур ол күнәш јадилә хүршидә,
Нә вәһ иләни ким олса күн кечәр фикри-шәбитар ет.
...Рузикарым булду дөврани фәләкдән ингиләб,
Ган ичәр олдум әјағын чәкли бәзминдәл шәраб вә с.

М. Фүзулинин әсәрләриндән верилән бир сыра мисаллардан көрүлдүјү кими, грамматик категоријалар вә бунларла бағлы олан бир сыра морфоложи хүсусијјәtlәри ифадә едән бә'зи гајдалар, о чүмләдән нитг һиссәләри мүасир дөврүмүздәки кими ишләнмәмишдир. Хүсусән, о дөврдә фе'лләр («ет», «гыл», «ол») көмәкчи фе'лләри илә бирликдә ишләнмишдир. Мүасир дилимиздә исә бунларын бә'зи изләри инди дә галмагдадыр, мәс.: раһат олмаг, наһар етмәк вә с. Фүзулидә: ағлар олду, шәби-тар ет, һичр илә гыл вә чүт ишләнән сөzlәр дә вардыр. Мәс.:

...Ол ки, һәр саат күләрди чешми кирјанын көрүб.
Ағлар олду һалыма бирәһм чаваным көрүб.

...Фанус хәјалә дөндү ол шәм,
Көнлүнү гылыб хәјал илә чәм вә с.

Дөврүнүн дәрин билikli алими, азәри, фарс вә әрәб дилләрини чох мүкәммәл билән даһи сәнәткар, өз ана дилинин бу хүсусијјәtlәрини дә јахшы билирди. Нәсәнәфтулардан. Нәсимиләрдән бәри инкишаф едәрәк, тәкмилләшән азәри дили Фүзулинин әлиндә мум кими әријәрәк, «Лејли вә Мәчнун» вә с. әсәрләри илә јалныз Азәрбајчан дејил, бүтүн бәшәријјәтин мәдәнијјәт хәзинәсинә надир инчиләр еими дахил ола билмишдир. Мәһз буну нәзәрә алараг, XVIII әсрин мәшһур алим вә философ—јазычысы Көте (Гөте) једди классик сәнәткар олай Шәрг шаирләри ичәрсиндә Фүзулинин дә адыны Фирдөвси, Низами, Хәјјам вә с.-ләри илә бирликдә чәкмишдир. Гәтта Фүзулини јахшы таныјан Бертелс кими совет алими дә ону Низам илә мүгајисә едәрәк јүксәк гүјмәтләндирмишдир. Онун бәдини әсәрләри кәстәрир ки, һәгигәтәл. Фүзули инсан гәлбинә һаким олан өлмәз бир сәнәткардыр.

М. Фүзулинин сәнәткарлыг хүсусијјәtlәриндән бири дә, о дөврдә Шәрг халглары ше'риндә вә әрәб вәзни олан әруз вәзнини ишләтмәсидир. Бу исә һалә гәдимдән азәри. әдәбијјәтында мәғбул сајылырды. XVI әсрин дикәр шаирләри кими М. Фүзули дә бу мөһкәм ән'әнәјә ријәт етмәјә мәчбур иди. Одур ки, әруз вәзни үчүн гәбул едилмиш бир чох мәһ-

худ гануулары нэлэ М. Фүзули дэ көзлэмэли олмушдур. Бу, бир тэрэфдэн нэмни классик эн'энэјә риајәт етмэк идисә, ди-кәр тэрэфдэн дэ бәднн сәнәткарлыг гүввәсини артырмаг үчүн иди. Билдијимиз кими, азәри дилининн хүсусијјәти эрәб дили-нинн хүсуси инчәлүкләринни өдәмәјә гадир олмадыгындан, әксәр һалларда сәнәткарлар ше'ринн бәднн зөвгүнү сахламаг вә эмосионал тә'сиринни гүввәтләндирмәк мәгсәди илә «әдәби әсәринн илк үнсүрү олан» (М. Горки) дилинн хүсуси формада ишләтмәли олурлар. Бу исә бәднн әсәринн эмосионал тә'сирин-ни дэ гүввәтләндирә билир. Елә буна көрә дэ, бә'зән мүәјјән бир сөзү ади гајдада тәләффүз етмәјиб, ону ја узадыр, јахул-гысалдыраг дејирләр, мәс.: јухарыда гејд едилмиш:

«Кәтир Јадым онун јанында вәр версән ки, гәһр ејләр» мисрасында (јад)ым вә (јан)ында сөзләриндә вургу сонд дүшмәк әвәзинә, әввәлә дүшмүшдүр. Дилдән маһиранә исти-фада едән бөјүк сәнәткар М. Фүзули эрәб сөзләринни ишләт-мәјәрәк, азәриларинн ишләтдији сәдә «јад» вә «јан» кими сөз-ләри сечмишдир. Бу, заман әрузун бәһрләриннә хас олан узан-нан вә узанмајан һечалары тә'мин етмәк мәгсәди илә вургуну илк һечәда олан «а»ларын үзәринә (ја-дын, ја-нын-да) сала-раг, онлары узатмышдыр. Беләликлә, бир нөв сүн'н интона-сија васитәсилә ше'ринн заһирнн көзәллијинн тә'мин едәрәк, онун мелодик тә'сиринни артырмышдыр. Белә мисаллар М. Фүзулинин әсәрләриндә һәддән зијадәдир. Бу чүр вургу вә интонасијаларын дәјишиләрәк, хүсуси формада дејилмәси, М. Фүзули әсәрләрининн мәзмуну илә тәбинн шәкилдә сәсләшә-рәк, онун бәднн, эмосионал вә мәфкурәви тә'сирининн дэ гүв-вәтләнмәсинә сәбәб олур.

М. Фүзули әсәрләриндә хүсуси интонасија вә вургу илә дејилән сөзләрә мисал:

Узакдылараг дејилән сөзләр	Гысалдылараг дејилән сөзләр
Русвај ејләјиб кимин ачылса охуда устадым сәнә едә каһн	санмын (санмајын) рәһ (раһ) иолду (иә олду) дерләр (дејирләр) кәһн (каһн бә'зән)

...Пејвәста мүәллим ејләјиб човр,
Каһн сәбәг охуда, кәһн довр.
...Күл гөнчәлијиндән хар иләндүр,
ачылса бир өзкә јар иләндүр.

...Сүрдү Мәчнун нөвбәтинн, инди мәнәм русваји ешг,
Догру дерләр, һәр заман бир ашигинн дөвраныдыр.

Бүтүн бунларла јанашы М. Фүзули өз әсәрләриндә, о за-ман нәлә инкишаф етмәкдә олан азәри дилининн лүгәт тәрки-бинә јеничә, дахил олмуш бир чох азәри сөзләри ишләтмиш-дир. Бу күн нәмни сөзләр инкишаф едәрәк, истәр данышыг дилимиз (диалектләрдә) истәрсә дэ јазылы—әдәби дилимиз-дә галыб ишләнүлмәкдәдир:

М. Фүзули ишләтдији кими	Мүасир дилимиздә
гыл ејләкәч галубсан санмын гома еләјим гачан кишә гаму вармаг соруи анмаг мунча јашурмаг багыр бојлә бир көз	ет ејләјәкәк галмысан санмајын (һесаб етмәјин) гојма едим һачан (нә вахт) нә үчүн һамы кетмәк сорушун јада салмаг бунча кизләтмәк гара чинјәр белә бир дәфә вә с.

...Әрән-рүхсар ет бу күн еј мән, күм олсуи көјдә күи
Өјлә ким әнчүм олур, күи әрән-рүхсар ејләкәч.

...Мән хүд олубам хәјала гане,
Сән лајинни истәсән иә мане.

...Мән фәғирәм, сән гәһн, вәркил эәкати-һүси ким,
Ше'р ичиндә һәм мәнәдир, һәм сәнә вачиб эәкат.

...Шәраби-һаб зөвгүндән нә һасил, чүн дејил багы.
Ријазн-өмрә минн кәз су вериб, ахыр гурутдун тут вә с.

Көрүлдүјү кими, М. Фүзули азәри сөзләриннә бир патри-от кими јанашмыш вә өз дөврүндә ишләнән эрәб—фарс тәр-

ЭЛАВЭЛЭР ҺАГГЫНДА БӘ'ЗИ ГЕҖДЛЭР

Әһмәд ЗЕЈНАЛОВ,

Салҗан районы, Арбатан орта мәктәбин дил-әдәбијјат мұәллими.

Азәрбајҗан дили грамматикасында VI синифдә кечилән бәһселәрдән бири дә алавәләрдир. Програм үзрә бу мөвзу 4 саат мүддәтинә кечилмәлидир. Мүәллим ишнин елә гурма-шдыр ки, бу саатлардан сәмәрәли истифадә едә билсин. Чүнки алавәләрини, хүсусән онун мә'нача нөвләринин дәриндән тә'лимнә ејин заманда шакирдләрә чүмлә үзвләри һаггында верилмиш мә'луматын мөһкәмләндирилмәсинә вә савадлы јазы вәрдишләринин даһа да дәринләшдирилмәсинә көмәк едир. Буна көрә дә мүәллим бу бәһсә хүсуси һазырлаш-малыдыр. Ајдын мәсәләдир ки, мүәллимин һәр һансы бир мөвзунун тә'лиминә һазырлашмасы, садәчә олараг һәмни бәһ-си дәреликдән бир нечә дөфә охумагла мөһдудлашдырыла билмәл. Мүәллим кечиләчәк јени мөвзу һаггында тәхминән бүтүн јениликләри билмәли, ләкин дәрелијә әсәсләнараг ону синиф сәвијјәсиндә тә'лим етмәлидир. Бу мә'нада алавәләр бәһсинин тә'лиминдә мүәјјән чәтнликләр ортаја чыхыр. Белә ки, алавәләрә турколожн әдәбијјатда һәлә XIX әсрдә то-хунулмасына¹ вә XX әсрин 30-чу илләриндән та индијә гәдәр Азәрбајҗан дилчилик әдәбијјатында ондан бу вә ја дикәр шә-килдә бәһс едилмәсинә бахмајараг, бу мөвзу һәләлик мүәсир Азәрбајҗан дили грамматикасынын аз ишләнмиш вә мүбәһи-сәли бир сәһәси олараг галмагдадыр. Даһа догрусу, алавәләр бәһси ајрыча олараг тәдгиг едилмәдијиндән, онун һаггында верилән мә'луматлар, әсәсэн, сәтһи олмагла бәрабәр, һәм дә зиддијјәтлидир. Белә ки, мүәсир дилчилик әдәбијјатында, хү-сусән али мәктәпләр үчүн јазылмыш дәреликләрдә алавәләр бәһсинә даир мүхталиф зиддијјәтли фикирләрә раст кәлирик ки, бу да, гејд едилдији кими, һәмни мөвзунун әтрафлы тә'ли-миндә мүәјјән чәтнликләр төрәдир. Биз дә бу мәғаләдә ала-

¹ А. Казанбек. «Общая грамматика турецко-татарского языка». Казань, 1846, § 45, 46 вә § 146.

вәләр һаггында сөјләнилән бә'зи фикирләри мүғәјисә едәрәк онлара өз мүнасибәтимизи билдирмәклә бу бәһсин тә'лимини мүәјјән дәрәчәдә асанлашдырмаг истәјирик.

1. ЭЛАВӘ ВӘ ХҮСУСИЛӘШМӘ МӘСӘЛӘСИ

Мүәсир дилдә мүбәһисәли мәсәләләрдән бири дә алавә вә хүсусиләшмә мәсәләсидир. Бу мәсәләјә мүнасибәтдә дил-чиләримиз ајры-ајры мөвгеләрдә дурмагдадырлар. Проф. Ә. Дәмирчизадә өзүнүн 1947-чи илдә нәшр етдирдији «Мүә-сир Азәрбајҗан дили» китабында демәк олар ки, алавәләрлә хүсусиләшмәләри бир-бириндән фәргләндирмир вә хүсуси-ләшимнәш үзвләрә вердији тә'рифдә онларын һәр икисинә дә аид олан хүсусијјәтләри бирләшдирир: «Чүмләдә бу вә ја дикәр башлыча үзвләри даһа да ајдынлашдырмаг, даһа да мүәјјән-ләшдирмәк вә тамамламаг јолу илә дилтәјичинин вә ја охучу-нун диггәтинин чәлб етмәк үчүн башлыча үзвләрә јанашы олараг, вәзифәчә башлыча үзвләрдән о гәдәр дә фәргләнмә-јән бир сыра үзвләр дә ишләнир.

Белә үзвләр дикәр үзвләрдән өз авазына вә мүәјјән фә-силә илә тәләффүз едилмәсинә көрә фәргләнир... Белә үзвләр һәмншә ајыр етдији бу вә ја дикәр башлыча үзвлән сонра, һәм дә онула јанашы кәлир вә һәмншә белә үзвлән әввәл «јә'ни» сөзүнү кәтирмәк мүмкүн олур: белә һалларда «јә'ни» сөзүндән сонра кәтән бу үзв өзүнүн ајдынлашдырычылыг хә-сијјәтинин билдирир; мәс: јашасын вәтәнимизин мәғрур шә-һниләри — совет тәјјарәчиләри» (сәһ. 21). Көрүндүјү кимә, бурада хүсусиләшмәләр ады алтында, бир нөв, һәм хүсуси-ләшмәләрдән, һәм дә алавәләрдән бәһс едилмишдир. Хүсуси-ләшмәјә кәтирилән мисәлдакы «совет тәјјарәчиләри» нәс мүбтәданын II нөв тә'јини сөз бирләшмәси илә ифадә олунан алавәсиндән башга бир шеј дејилдир. Проф. Ә. Дәмирчизадә алавәләрлә хүсусиләшмәләри бир-бириндән фәргләндирмә-дијиндән чүмлә үзвләринә аид олан бүтүн алавәләри дә хүсу-силәшимнәш алавә һесаб едир (сәһ. 22).

Филоложн елмләр доктору З. Х. Тағызадә нәс 1960-чы илдә нәшр етдирдији «Мүәсир Азәрбајҗан дилинин синтак-сиси» ады дәреликдә алавәләрин хүсусиләшмәсиндән үмуми вә мүчәррад бир шәкилдә бәһс етмишдир! «Хүсуси нәимлә ифадә олунмуш үзвә аид кәтириләнмиш вә дәгигләшмиш ала-

вэлэр хүсусилэшнр... Шэхс эвэзлији вэ гејри-мүэјјән эвэзлики илэ ифадэ олуһмуш үзвэ анд элавэлэр хүсусилэшнр» (сәһ. 92). Көрүндүјү кими, бурада һәр һансы бир чүмлэ үзвү элавэләрнини хүсусилэшмәсинә анд һеч бир конкрет фикир ирәли сүрүлмәдији кими, хүсусилэшмиш элавэләрә мисал кәтирилән «Бу гарлы дағларә сығынды Бабәк—Азәрни гәһрәман, јенилмәз оглу», «Нәриман — ири, чәлд аддымларә алышмыш кәнч бабасынын аста јеришинә табе олуб, гыса вә јаваш алдымларла јеријәндә өзүнә күлмәји кәлди», «Бабамыз адәмдән бизә — гушчу ушагына јадикар галыбдыр» (сәһ. 92—93). Чүмләләриндәки элавэләрин («Азәрни гәһрәман, јенилмәз оглу», «ири, чәлд аддымларә алышмыш кәнч», «гушчу ушагына») нә үчүн хүсусилэшмиш элавә һесаб едилдији дә ајдынлашдырылмамышдыр.

Элавэләрин тәдгиги саһәсиндә хејли иш көрмүш олан проф. Ә. Абдуллајев проф. Ә. Дәмирчизадәдән фәргли оларәг, бүтүн элавэләри хүсусилэшмәләр групуна дахил етмир. О, элавэләри хүсусиләшән вә хүсусиләшмәјән олмагла ики јерә бөлүр. Хүсусиләшмәјән элавәләр групуна «Тарихән элавә кими ишләннб, заман кечдикчә изаһ етдији сөзлә бирләшәрәк, мүрәккәб сөзүн тәркиб һиссәсинә чеврилән (Мәсмәханым, Бабакиши)», «дилнимиздә јахын замандан әмәлә кәлиб, мүрәккәб сөзүн тәркиб һиссәси кими ишләнән (суварма-мелорасија) вә шәхс эвэзликләрини јанына кәлиб, ондан фасилә вә интонасија илэ ајрылмајән (мән—Хуршуд, сән—Шәмистан) типли элавәләри дахил етмишдир.¹ Лакин о, хүсусиләшмәјән элавәләрлә хүсусиләшән элавәләри бир-бириндән фәргләндирән чәһәтләри әсәслы сурәтдә изаһ етмәмишдир. О, бүтүн чүмлә үзвләри элавәләрини хүсусиләшән элавәләр бөлмәсинә дахил етмишдир. Бу типли элавәләри хүсусиләшән элавә һесаб едәркән, онларын изаһедичи сөзләр һесабына кенишләнән бөлмәләрини вә асылы олдуғу чүмлә үзвүндән сонра кәлиб, онун ифадә етдији мәзмуну конкретләшдирмәләрини, ондан фасилә илэ ајрылмаларыны әсәс көтүрмүшдүр ки, бу да ону чүмлә үзвләри элавәләринә мүнәсибәтдә проф. Ә. Дәмирчизадәнин фикринә чох јахынлашдырмышдыр. Доғрудан да, «асылы олдуғу чүмлә үзвүндән сонра кәлиб, онун ифадә етдији мәзмуну конкретләшдирән вә изаһ едән, ондан хүсуси фасилә илэ ајрылан үзвә хүсусиләшмиш

¹ Бах: Мүәсир Азәрбајчан дили синтаксис (I һиссә), АДУ нашријаты, 1959, сәһ. 381

элавә дејилир»¹ фикри илэ «...бу вә ја дикәр башлыча үзви ајдынлашдыран, ајдынлашдырдығы үзвүи вәзифәсини дашија билмәклә она «јәһни» сөзү илэ бағлана билән вә хүсуси элавәлә сөјләнән үзвләрә хүсусиләшмиш үзвләр дејилир»² фикри арасында әслиндә о гәдәр дә бөјүк фәрг јохдур...

Орта мәк.әб шакирдләри үчүн тәртиб едилән «Азәрбајчан дили грамматикасы»нда да элавәләрини хүсусиләшмәси мәсәләсинә тохунулмамышдыр.

Проф. М. Һүсәјизадә вә М. Ширәлијев исә һағлы оларәг бүтүн чүмлә үзвләрини элавәләрини хүсусиләшән элавә һесаб етмирләр. Онлар хүсусиләшән элавәләрлә хүсусиләшмәјән элавәләри конкрет сурәтдә бир-бириндән фәргләндириләр: «...Хүсусиләшән элавәләр чүмлә үзвүндән онушла фәргләнир ки, чүмлә үзвләрини элавәләри ајрылығда әсәс үзә кими ишләндији вә хәбәрлә узлашдығы һалда, хүсусиләшмиш элавәләр изаһ етдији сөзү әвәз едә билмир вә хәбәрлә узлашмыр».³ Бу хүсусијјәт I вә II шәхс эвэзликләри илэ ифадә олунан мүбтәдаларын элавәләринә андир. Доғрудан да, бу типли элавәләр элавәләрини үмуми јығышы ичәрисиндә ајрыча хүсусијјәтә малик бир груп тәшкил едир. Мәһз бу сәбәбдән дә онлары хүсусиләшмиш элавә һесаб етмәк олар.

Бүтүн бу дејиләнләрә бахмајарағ, элавәләрлә хүсусиләшмәләри бир-бириндән ајыран көклү фәргләр дә вардыр. Онларын әсәс хүсусијјәтләрини көтүрәрәк гаршылығлы шәкилдә мүгајисә етдикдә бу фәргләр асанлығла нәзәрә чарпыр:

1. Элавәләр өзүндән әвәлки үзвү изаһ едән сөз вә ја сөз бирләшмәсидир; хүсусиләшмәләр исә өзүндән әвәлки һәр һансы бир үзвү изаһ етмир, јалныз онун мәна ролуну нәзәрә чатдырмағ мәгсәди илэ ишләдилир.

2. Элавәләр изаһ етдији үзвлә бағлыдыр. Элавәли үзә чүмләдән атылдығда элавә ону әвәз едәрәк, онун бүтүн синтактик вәзифәсини өз үзәринә көтүрүр. Хүсусиләшмәләрлә исә белә хүсусијјәт јохдур. Хүсусиләшмәләр исә, гејд едилдији кими, нә һәр һансы бир үзвү изаһ едир, нә дә һәр һансы бир үзвә бағлыдыр. Мәһз бу сәбәбдән дә о һеч бир үзвү дә әвәз едә билмәз.

¹ Бах: Јенә орада, сәһ. 381—382, бах: Јенә орада, сәһ. 384

² Бах: Ә. Дәмирчизадә. Мүәсир Азәрбајчан дили (чүмлә үзвләри), 1947, сәһ. 22.

³ Бах: М. Ширәлијев, М. Һүсәјизадә. Азәрбајчан дилини грамматикасы, II һиссә, синтаксис, Азәрбајжаншр, 1964, сәһ. 98

3. Хүсусиләшмиш үзвләр һәм чүмләнниш, башында, һәм ортасында, һәм дә ахырында (хүсусиләшмиш һәмчинс хәбәр-ләрдә) ишләнә билдији һалда, элавәләр исә анчаг чүмләнниш ортасында вә ахырында ишләннр. Она көрә ки, элавәләр һәр һансы бир үзвү изаһ етдијиндән вә ондан асылы олдуғундан өзүндән эввәл һөкмән мүәјјән бир үзвүн ишләнмәсиниш тәләб едир.

4. Мә'лум олдуғу кими, ајры-ајры чүмлә үзвләриниш хүсусиләшмәсиндә јарадымчы васитәләрин (бахмајараг, һалда, савајы, башга, өзкә, гејри, хүсусән, әләлхүсус вә санр) әһәмијјәти олдуғча бөјүкдүр. Даһа доғрусу, хүсусиләшмәләриниш әсас һисси бу васитәләрин көмәји илә јараныр. Хүсусиләшмә јарадан бу көмәкчи васитәләри чүмләдән кәнар етдиклә онларын анд олдуғу үзвләр даһа хүсусиләшмир вә чүмләнниш дә мә'насында долашыглыг әмәлә кәлир. (Һәмчинс үзвләри хүсусиләшдирән «хүсусән» сөзү истисна олмагла, «хүсусән» чүмләдән атылдыгда хүсусиләшән үзв хүсусиләшмә габилиј-јәтини итирирсә дә, чүмләнниш мәзмунунда долашыглыг әмәлә кәлир. Лакин бәзи элавәләрин дә әмәлә кәлмәсиндә ајры-ајры элавә јарадан васитәләрдән («нечә дејәрләр», «башга сөзлә», «даһа доғрусу», «даһа ачығы», «јахуд», «јә'ни») истифада едилirsә дә, бу васитәләр хүсусиләшмәләри әмәлә кәтирән васитәләр гәдәр һәлледиши әһәмијјәтә малик дејилдир. Белә ки, элавәләрин әмәлә кәлмәсиндә иштирак едән көмәкчи васитәләр бүтүн элавәләрлә элавәли үзвләр арасында ишләнмир, ајры-ајры тәсадүфи һалларда онлардан истифада олунур. Онлар чүмләдән атылдыгда чүмләнниш мәзмунунда һеч бир долашыглыг әмәлә кәлир вә элавәләр дә өз синтактик вәзифәсини јеринә јетирә билнр. Мәс: Елмин гапылары бәјләрдән, агалардан савајы, бүтүн халғын үзүнә бағлы иди; Прокурор синфи дүшмәни тапдамаг әвәзиндә, јетим гузу кими бојуну бүкүб, јас сахлајыр (С. Рәһимов); Ағча арвадын һим еләмәсинә бахмајараг, Гаракиши чубугуну түстүләдә-түстүләдә үзүнү Камандарова тутду (Ә. Нәсанов); Бионика елмин елә бир саһәсидир ки, техникада алынмыш билликләрдән истифада едилмәси үчүн чанлы системләрини тәшкилиниш вә хәссәләрини дәриндән өјрәнмәк—башга сөзлә, тәбиәтиш мүһән-дислик габилијјәтиниш фајдалы үнсүрләрини инсанларын ишиндә тәтбиғ етмәк мәгсәди күдүр. («Коммунист» гәзети). Огурлуг узун мүддәтли огурлуға, даһа доғрусу, мәнимсәмәјә бәнзәјир («Азәрбајчан» журналы); Ондан сонра Рзагулу ханын—даһа ачығы, заваллы Иран милјончусунун евиндә Гәрб

адәтинчә миздә—столда тә'ам сәрфинә башланды; Мән өврә-тин јүк олмасыны, Јахуд әсирлији бачармарам, өзүнү өлдүрә-чәјәм (М. С. Ордубали); Мүтәхәссисләр—јә'ни Ион Жоноу муәјинә етмиш һәкимләр демишләр («Коимунист» гәзети).

Бурада I, II вә III чүмләләрдә хүсусиләшмә әмәлә кәти-рән васитәләрин көмәји илә хүсусиләшмиш тамамлыглар вә зәрфлик ишләнмишдир. Бу чүмләләрдән һәмниш васитәләри (савајы, әвәзинә, бахмајараг) атылса, белә чүмләләр алынар: Елмин гапылары бәјләрдән, агалардан бүтүн халғын үзүнә бағлы иди; Прокурор синфи дүшмәни тапмаг јетим гузу ки-ми бојуну бүкүб јас сахлајыр; Ағча арвадын һим еләмәсинә Гаракиши чубугуну түстүләдә-түстүләдә үзүнү Камандарова тутду. Көрүндүјү кими, бу чүмләләрдә һеч бир хүсусиләшмә јохдур. Бундан башга, чүмләдәки сөзләр арасында рабитә позулдуғундан мәзмун долашыглыгы әмәлә кәлимишдир. IV—V—VI—VII—VIII чүмләләрдәки элавәләр элавә јарадан көмәкчи васитәләрин («башга сөзлә», «даһа доғрусу», «даһа ачығы», «јахуд», «јә'ни») иштиракы илә әмәлә кәлимишдир. Бу көмәкчи васитәләр һәмниш чүмләләрдән атылдыгда да чүм-ләләриниш мәзмунунда һеч бир дәјишиклик әмәлә кәлир.

Мәс: Ондан сонра Рзагулу ханын—заваллы Иран мил-јончусунун евиндә Гәрб адәтинчә миздә—столда тә'ам сәр-финә башланды; Мүтәхәссисләр—Ион Жоноу муәјинә етмиш олан һәкимләр демишләр вә с...

5. Нәһәјәт, элавәләрлә хүсусиләшмәләрин бир фәргини дә гејд етмәк лазым кәлир. Бу да онларын тәләффүзүндәки фәсилә вә јазыдакы дурғу ишарәси фәргиндән ибарәтдир. Мә'лум олдуғу кими, бир гајда олараг, тәләффүздә һәмнишә элавәли үзвлә элавә арасында фәсилә тәләб олунур вә јазы-да элавә элавәли үзвдән тире (-) илә ајрылыр. Хүсусиләш-миш үзвләрдә исә тәләффүздә, әсасән, онлардан сонра (хү-сусиләшмиш һәмчинс үзвләр истисна олмагла) фәсилә еди-лир вә јазыда чүмләнниш башында кәләрсә, хүсусиләшмиш үзвдән сонра, чүмләнниш ортасында кәләрсә, һәр ики тәрәф-дән, ахырда кәләрсә, ондан эввәл веркүл вурулур.

Бүтүн булар элавәләрлә хүсусиләшмәләри бир-бирин-дән ајрырса да, элавәләриниш хүсусиләшмә билмәси фикрнин рәдд етмир. Зәһинишчә, адлыг һалда ишләнән I вә II шәхс әвәзлијиндән сонра (мүбтәда ролунда) ишләнәрәк хәбәрлә узлашмајан элавәләрдән башга, хүсусиләшмиш чүмлә үзвлә-ринә анд олан элавәләр дә һәмниш үзвләрлә бирликлә хүсуси-

ләшир. Мәс: Совет адамларынын јашлы нәсли хатырлајыр ки, хүсусән илк вахтларда — әсрләр боју тәшәккүл тапмыш гәјдалардан узаглашмәлы, јенилијә јол ачмәлы, өз пәилијјәтләримизни харичи вә дахили дүшмәнләрдән горудуғумуз заманларда бизим ишләримиз чәтин иди («Коммунист» гәзети); Оун јанында Мина ханымдан—јә'ни сон бешијиндән башга, галан олмамышды, («Азәрбајчан кәнчләри»); Колхоз сәдриндән—Имрандан гәјри, һамы тәзә бәндин үстүндә иди; Вагифин кечә-күндүз чалышмасына—јә'ни өһдәсинә дүшән бүтүн ишләри көрмәсинә бахмајараг, бригаданын ишиндә һәлә дә мүәјјән кәсирли чәһәтләр вардыр.

Јухарыда кәстәрилмиш хүсусиләшмиш чүмлә үзвләринә анд олан әлавәләр дә онларла бирликдә хүсусиләшмишдир. Доғрудан да, әлавәләрин анд олдуғлары һәмин үзвләр чүмләдән атылса, әлавәләр хүсусиләшмиш бир үзв кими онлары әвәз едәчәкдир. Мәс: онун јанында сон бешијиндән башга, галан олмады; Өһдәсинә дүшән бүтүн ишләри көрмәсинә бахмајараг, бригаданын ишиндә мүәјјән кәсирли чәһәтләр вар иди вә с...

II. ҮМУМИЛӘШДИРИЧИ СӨЗ, ОНЛАРЫ ИЗАҢ ЕДӘН ҺӘМЧИНС ҮЗВ ВӘ ӘЛАВӘ МӘСӘЛӘСИ

Дилимиздә чүмлә дахилиндә ифа етдији вәзифә чәһәтинчә әлавәләрә јахын олан бир сыра сөzlәр дә вардыр. Белә сөzlәрдән бири дә үмумиләшдиричи сөzlәрдән сонра ишләнәрәк, ону изаҢ едән һәмчинс үзвләр, еләчә дә һәмчинс үзвләрдән сонра кәләрәк онларын үмумиләшдирән сөzlәрдир. Һәр ики бәһсин изаҢында да мүәллим онлар арасында олан охшар вә фәргли чәһәтләри иәзәрә чарпдырмәлы, тапшырыг вә чүмлә тәһлили васитәси илә онлары бир-бириндән ајырмагы шакирдләрә өјрәтмәлидир. Һәгигәтән дә, ашагыдакы чүмләләрдә ишләнән үмумиләшдиричи сөzlәрлә әлавәләр арасында охшарлыг вардыр. Мәсәлән: О, күман етмәзди ки, бу гәдәр бөјүк адамларла: наркомларла, коммунистләрлә, мүһәндисләрлә, һәкимләрлә, мүәллимләрлә јанашы бир гоча ендар гәлинин да сөзүнү сәјарлар, фикир верәрләр, ешидәрләр (Мир Чәләл); Күлдәстә бөјүдүкчә Лүтфинин гардашы ону кәлкә кими изләјир, елә бил һәр шејдән: гардан, јағышдан, күләкдән дә горумага чалышарды (Н. Сејидбәјли); Бу мүвәггәти

олараг, истифадә едилән биналары: павилјонлары вә салонлары, ванна вә душ отағларыны, идман клубларыны, бәзи сәхләри гыздырмаг үчүн чох мүһәсибдир («Коммунист» гәзети); Ушаг, бөјүк, гоча, чаван—һамы бураја тәләсирди («Азәрбајчан» журналы); Бу чүмләләрдә үмумиләшдиричи сөzlәрдән сонра онлары изаҢ едән һәмчинс үзвләр (I, II вә III чүмлә) еләчә дә үмумиләшдиричи үзвләрдән сонра кәләрәк, онлары үмумиләшдирән сөzlәр (IV чүмлә) ишләнмишдир. Һәмин сөzlәр чүмлә дахилиндәки вәзијәтләринә көрә әлавәләрә ујғун бир шәкилдәдир. Бу ујғунлуғу белә хүләсә етмәк олар:

1. Һәм әлавәләр, һәм дә үмумиләшдиричи сөzlәрдән сонра ишләнән һәмчинс үзвләр өзләриндән әвәлки үзвү изаҢына хидмәт едир.

2. Әлавәләр дә, үмумиләшдиричи сөзү изаҢына хидмәт едән һәмчинс үзвләр дә изаҢ етдикләри үзвләрдән асылдыр вә һәмин үзвләрин дә суалларына чаваб верәр.

3. Һәм әлавәләр, һәм дә һәмчинс үзвләрин изаҢына хидмәт едән һәмчинс үзвләр анд олдуғлары үзв чүмләдән атылдыгда, ону әвәз едәрәк, онун синтактик вәзифәсини ифа едә биләр.

4. Әлавәләр дә, үмумиләшдиричи сөzlәри изаҢ едән һәмчинс үзвләр дә анд олдуғлары үзвләрлә һәлә көрә улаштыр.

5. Үмумиләшдиричи сөzlәри изаҢ едән үзвләр һәминсә һәмчинс олдуғу кими, әлавәләр дә һәмчинс олур.

6. Һәмчинс үзвләрдән сонра ишләнән үмумиләшдиричи сөzlәр дә, әлавәләр дә анд олдуғлары үзвләрдән тире (—) илә ајрылыр.

7. Һәм әлавәләр, һәм дә үмумиләшдиричи сөзү изаҢ едән һәмчинс үзвләр, һәм дә һәмчинс үзвләрдән сонра ишләнән үмумиләшдиричи сөzlәр анд олдуғлары үзвләр арасында тәләффүз заманы фәсилә едилир.

Мәһз, үмумиләшдиричи сөzlәри изаҢ едән һәмчинс үзвләр вә еләчә дә һәмчинс үзвләрдән сонра ишләнәрәк, онлары үмумиләшдирән сөzlәрлә әлавәләр арасындакы бу охшарлыга әсәсләнараг, бәзи дилчилик әдәбијјатында онлардан әлавәләр кими бәһс едилмишдир. Белә ки, проф. Ә. Абдуллајев «Ону һамы: онула охујан мәктәб јолдашлары, онула бир јердә ишләјән мүәллим јолдашлары тәсдиг еләјә биләр; Бураја јыгышан адамлар Бакынын һәр тәрәфинә: заводлара, мәдәниләрә, электро стансијалара, деполара вә нефтајыран

мүәссисәләрә дағылыр, амма јенә дә дәмир вәһдәтләрини позмурлар»¹ чүмләләриндәки үмумиләшдиричи сөzlәрдән («һамы», «Бакынын һәр тәрәфинә») сонра ишләнән һәмчинс үзләри алавәләр кими изаһ етмишдир. Лакин алавәләрлә үмумиләшдиричи сөzlәри изаһ едән һәмчинс үзләр вә еләчә дә һәмчинс үзләри үмумиләшдирән сөzlәр арасында әсаслы фәргләр вардыр:

1. һәр шејдән әввәл, алавәләрлә үмумиләшдиричи сөzlәри изаһ едән һәмчинс үзләр синтактик вәзифәчә бир-бириндән фәргләнир. Мә'лум олдуғу кими, алавәләр өзүндән әввәлки үзвү изаһ едән сөз вә ја сөз бирләшмәси олдуғу һалда, үмумиләшдиричи сөzlәрин изаһына хидмәт едән һәмчинс үзләр исә, үмумилик вә топлулуг билдирән һәр һансы бир сөзүн мәзмунуну хырдалама, һиссәләрә ајырма јолу илә ајдынлашдыран һәмчинс үзләрдән башга бир шеј дејилдир.

2. үмумиләшдиричи сөzlәрдән сонра ишләнән һәмчинс үзләр анд олдуғу үмумиләшдиричи сөzlәри изаһ етсәләр дә, гејд едилдији кими, онлар һәр һансы бир сөз васитәсилә ифада олунаш үмуми мәзмунун тәркиб һиссәсинә дахил олан һәмчинс вәһидләрдир. Бу вәһидләрин һеч бири тәкликдә анд олдуғу үмумиләшдиричи сөзүн изаһыны верә билмәз. Беләликлә, һәмчинс үзләрин анд олдуғу үмумиләшдиричи сөзүн чәмлик, топлулуг билдирмәси зәрури олдуғу кими, онун һәмчинс үзләр васитәси илә изаһы да зәруридир. Даһа доғрусу, һәр һансы бир үмумиләшдиричи сөзү изаһ едән һәмчинс үзләр тәкликдә дејил (белә олса, һеч һәмчинс үзләр дә әмәлә кәлә билмәз), анчаг бир систем һалында (әш азы ики үзв) көтүрүлдүкдә анд олдуғу үмумиләшдиричи сөзүн үмуми мәзмунуну верә биләр. Мәсәлән: Гафар дајынын көһнә уста јолдашлары: һејдәр, Волков вә Ајрапет бурада иди (М. Сүлејманов). Бу чүмләдәки үмумиләшдиричи сөзү (Гафар дајынын көһнә уста јолдашлары) изаһ едән һәмчинс үзләрин һеч бири нәикки тәкликдә онун үмуми мәзмунун верә билмәз, һәтта бу һәмчинс үзләрин бири чүмләдә сахланылыб, галаны атылса, чүмләнни мәзмунунда долашыгыг әмәлә кәләр. Бу сәбәбдән дә мисал кәтирдимиз чүмләнни «Гафар дајынын көһнә уста јолдашлары: һејдәр бурада иди» шәклиндә ишләтмәк мүмкүн дејилдир. һалбуки, нә алавәләрин һәмчинс

¹ Бах: Мүәсир Азәрбајчан дили, синтаксис, (I һиссә) АДУ нәшријаты, 1959, сәһ. 388.

олмасы, нә онлара анд олараг, изаһ етдикләри алавәли үзләрин чәмлик, топлулуг билдирмәси зәрури дејилдир. һәр һансы бир алавә тәкликдә дә өз синтактик вәзифәсини ифа едә биләр. Мәһз, буна көрә дә һәтта һәмчинс алавәләрдән бирини чүмләдә сахлајыб, галаныны атдыгда белә, чүмләнни үмуми мәзмунунда һеч бир долашыгыг әмәлә кәлмир зә јердә галан алавә тәкликдә өз вәзифәсини јеринә јетирә биләр.

3. үмумиләшдиричи сөzlәрлә онлара анд олан һәмчинс үзләрин јерини дәјишдикдә онлар јенә дә өз әввәлки вәзифәләриндә галыр. Мәс: Күлдәстә бөјүдүкчә Лүтфини гардашы ону көлкә кими изләјир, елә бил һәр шејдән: Гардан, јағышдан, күләкдән дә горумаға чалышырды (Һ. Сејидбәјли); Ушаг, бөјүк, гоча, чаван — һамы бураја тәләсирди («Азәрбајчан» журналы); Күлдәстә бөјүдүкчә Лүтфини гардашы ону көлкә кими изләјир, елә бил гардан, јағышдан, күләкдән һәр шејдән дә горумаға чалышырды. һамы: ушаг, бөјүк, гоча, чаван бураја тәләсирди.

Бүтүн бунлар кәстәрир ки, үмумиләшдиричи сөzlәрдән сонра ишләнән һәмчинс үзләрин вә еләчә дә һәмчинс үзләри јенидән үмумиләшдирән сөzlәрин алавә һесаб едилмәси фикри биртәрәфлидир. Бушлардан «Алавәләр» бөлмәсиндә дејил, «Һәмчинс үзләр» бөлмәсиндә бәһс етмәк даһа мүнасиб оларды.¹

Алавәләрә верилән тә'риф, әсасән дүзкүн олса да, лакин мүәјјән чәһәтдән кәсирлидир. Чүнки бу тә'рифдә чүмлә шәклиндә олан алавәләрә данр һеч бир гејд јохдур. Бу сәбәбдән дә алавәләрә белә бир тә'риф верилсәјди даһа јахшы оларды: «Өзүндән әввәлки үзвү вә ја чүмләнни изаһ едән сөзә, сөз бирләшмәсинә, јахуд да чүмләјә алавә дејилдир». Зәиннимизчә, бу тә'риф алавәләрин әсас хүсусијјәтини өзүндә әкс етдирдијиндән даһа чох мәгсәдәүјгүндур.

¹ М. Ширәлијев, М. Нүсәјизадә, Азәрбајчан дилини грамматикасы, 1964, сәһ. 83—84.

Бу китаблары охумағы мәсләһәт билirik

М. ИБРАҺИМОВ — ӘСӘРЛӘРИ

Азәрнәшр хусуслә сон илләрдә нәчиб бир тәшәббүсү систем һалыша сәларак ону давам етдирир. Бу нәчиб тәшәббүс ондан ибарәтдир ки, нәшријјәт республикамызын көркәмли совет јазычыларынын сечилмиш әсәрләрини күллијјәт һалында нәшр едиб өз охучуларына тәгдим едир.

Азәрбајҗан халг јазычысы, академик М. Ибраһимовун «Сечилмиш әсәрләрини» нәшри дә бу кәзал вә нәчиб тәшәббүсә чаңлы нүмунә ола биләр.

Әдиби дәрәҗәдә чиндәлик әсәрләрини күллијјәти ашағыдаки тәртиб едилмишдир.

I чилд — роман («Бөјүк дајаг»).

II чилд — һекајә вә повестләр («Мәдинәнин үрәји», «Муровдағын әтәјиндә» башлығы алтында топланан һекајәләр, «Пәрвизин һәјәти» вә «Күләбәтин» повести).

III чилд — повестләр вә пјесләр («Әдәби һәјәт», «Сәадәт јолу» повестләр, «Кәндчи гызы» вә «Јахшы адам» пјесләри).

IV чилд — һекајәләр вә публицистика (јазычынын 1960-чы илдән јаздыгы јени һекајәләр вә публицист мәгаләләр).

Һазырда әдиби әсәрләрини биринчи вә икинчи чилдләри охучуларым истифадәсинә верилмишдир.

Һ. МЕНДИ — ӘСӘРЛӘРИ

Азәрбајҗанда Совет һакимијјәтинин јарандыгы биринчи он ил ичәриндә јазыб-јаратмаға башлајан јазычылардан бири дә Һ. Мендидир.

Ону ил бәди әсәри «Гојун гырхыны»дыр. Соңраки илләрдә јаздыгы һекајәләри «Хавәр», «Баһар сулары» адлы китабларында чап етдирмишдир. Бу китабларда топланан һекајәләрдә социалист тәсәррүфатымызын јаранмасындан, нәһәрлә кәндин алагәсиндән, коллективләшмә дөврүндән вә с. бәһе едилир.

Һ. Мендин ил бөјүк һәмчли әсәри «Дашгын» повестидир. Бундан соңра о, «Шәһрәт» пјесини, «Тәрлан» романыны вә «Комиссар» повестини гәләмә алмишдир.

Һ. Менди бүтүн һәјәтини, фәалијјәтини әдәбијјәтимызын идеја сафлығы уғрунда мүбаризәгә һәср етмишдир. Әдиби «Дашгын», «Тәрлан», «Комиссар», «Абшерон», «Сәһәр», «Гара дашлар», «Јералты чајлар дәһизә ахир» кими роман вә повестләри, «Чаваншир», «Алов» пјесләри она јалғыз Азәрбајҗанда дејил, доғма вәтәнин сәһәдләриндән чох-чох узағларда дә шәһрәт газандырмишдир.

Һ. Мендин гојуб кетдији эәнкин вә рәшкарәнк әсәрләри совет охучуларынын столүстү әсәрләриндәндир.

Һ. Мендин 1966—1970 чи илләрдә әсәрләрини өзәри дилдә 10 чилдә, рус дилиндә исә 3 чилддә нәшр едилмишдир. Азәрнәшр әдиби әсәрләрини оңчилдјјәтинин биринчи чилддә бураһмышдыр.

Биринчи чилдә әдиби һекајә вә очеркләри топланмишдир. һекајәләриндән «Севкидән соңра», «Ирмәни гызы», «Марал ағасы», «Нишан үзүјү», «Рәггәсә», «Рәгибләр» вә с. очеркләриндән «Москва», «Ил һә хатирәләри», «Сатгын», «Дәһизә гәһрәманлары», «Кәләҗин кәһфи» китаба дахил едилмишдир.

I чилдин тәртиб едиләри Исмајил Шыхли вә Зивәр һүҗүмәләри дашлардыр.

Бундан алава, I чилдә Һ. Шыхли тәрәфиндән мемуары бир «Мүтәдәлә» дә јазылмишдыр.

А. ШАНГ — ӘСӘРЛӘРИ

Абдулла Шанг Азәрбајҗан әдәбијјәтинин көркәмли јазычыларынддыр. Ону јарадычылығы Азәрбајҗан һәјәтинин ики дөврүгә бәһә едир. ингилабдан әввәлки вә ингилабдан соңраки дөврү. Бу дөврләр кәһе дә онун әсәрләриндә демәк олар ки, ејни долғунлуғла әкс олмушдур.

А. Шанг мүхтәлиф жанрларда јаздыгы әсәрләриндә халғмызын бәш буржуа-феодал шәраитиндә, чар истибады заманындаки һәм дә совет дөврүндә, итисади, ичтиман, мәдәни дирчәлмә вә јүксәлиш илләриндәки һәјәтинин бәдини ләһһәләрини јаратмишдыр. О, һәһигәти һәр шәјдән уңа тутан дәһимә һәһигәт ахтаран, тәрәгги вә јүксәлиш јолунда фәдәкарлығы чалышан бир јазычы олмушдур. Ону јарадычылығы илә танышлығы кәһе дөјән хуҗә сусијјәтләрдән бири бу јарадычылығы мәһә долғунлуғу, һәмчә мүрәјјәт ичтиман, фәләсәфи, әхлақи фикри ифада етмәси, јәһи идејадылығыдыр.

Шанг 1907—1908-чи илләрдә јаздыгы «Һүрријјәт париси», «Јал ет», «Һәр шәј көһнә», «Әкин нәғмәси», «Көч» кими илк шәһрләриндән вә тәһрибан ејни илләрин мәһсулу олан «Мәктүб јетишмәди», «Нәтиһармы, јашамағмы», «Көбәләк» вә с. кими илк һекајәләриндән тутмуш әмрүнүн ахырларында чап етдирдији бир сыра шәһрләриндә вә «Хатирәләрим» адлы кәһе мемуара гәдәр бүтүн јаратдыгы әсәрләр ичтиман мәһә илә долғудур.

Көркәмли сәнәткар јазыб-јаратдыгы бүтүн әсәрләриндә мәһә, һәмчә чәһијјәтлә, халгла үзүн сурәтдә бағлы олдуғу ачығ-ајдын һисс олунуш, инсан мәһәббәти, бөјүк һуманист фикирләри нәһәрә чарпыр.

А. Шангин ингилабдан әввәлки әсәрләри көһнә һәјәт вә тәфәккүр тәрәһизә гаршы чөврәлмишди, мүтәрәгги идејалары, ингилаби фикирләри јарыб, зәһмәткеш халг күтләләринин инсани һүҗүтә рыны мүдәфиә едирди. Халгла арасында достлуғ дујғуларыны күчләндирди. Совет дөврүндә јаздыгы әсәрләриндә исә о, халғмызын јени һәјәт, јени мәдәнијјәт вә сәнәт уғрунда мүбаризәсинә көмәк етмишдир.

А. Шанг јазычы олмағдан бәшгә, ејни заманда бөјүк мүәллим вә педагог да олмушдур.

О, ушағ вә көңләримиз үчүн бир чох мәһәли, кәзал вә сәдә шәһрәт, пјесләр, һекајәләр јазмишдыр.

Азәрнәшр бу кәзал инсан, јазычы вә мүәллимин әсәрләрини беш чилдә бураһмаға башламышдыр. Охучуларын кешин истифадәсинә тәгдим едилән биринчи чилдә јазычынын «Мәктүб јетишмәди», «Көч», «Дашгын», «Лилә кәрәмәти», «Иблисин һүзурунда», «Гаракилис хатирәләри», «Масамә» вә с.

Һекајәләри, «Хасај» повести, «Әсримиңни гәһрәманлары», «Дурсун», «Араз» вә с. романылары дахил едилмишдир.

Биринчи чилдә К. Талызда тәртиб етмиш вә гејдләр јазмышдыр.

Бундан әлавә, М. Ибраһимов һәмни чилдә мәзмуңлу бир «Кирриш» дә јазмышдыр.

ЈУСИФ ВӘЗИР ЧӘМӘНЗӘМИНЛИ — ӘСӘРЛӘРИ

Јусиф Вәзир Чәмәнзәмилли ХХ әср Азәрбајчан һәсри тарихиндә өзүнә мәхсус хүсуси јер тутур. О, Шуша шәһәриндә доғулмуш, ушағлыг вә илк кәңчлик илләри дә бурада кечмишдир. Кичик јашларыннан инчәсәнәт вә мәтбуата һәвәс кәстәрмәјә, әдәбијјатла марағланмаға башламышдыр.

Әввәлләрдә о, кичик рәсм әсәрләри чәкәрдн, бир аз сонра ше'р дә јазмаға башлады. Даһа сонралар мәтбуат сәһифәләриндә фелјетонлары, һекајә вә мәғаләләри илә чыхыш етди.

Ј. Вәзир аз бир заманда көзәл бир гәләм саһибни кими тапнды. Илк јазыларыны Бақыда реални мәктәбинин 6-чы синфиндә охудуғу илдән чап етдирмәјә башлады.

Кет-кәдә јазычылығда даһа да пүхтәләшән Ј. Вәзир бир аз сонра Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә биринчи нөвбәдә классик реалист һекајәни јакшы јарадычыларындан бири кими шөһрәт газанды.

Ј. Вәзир илк јаздығы «Шағтулуғун хејир ишн» һекајәсини бөјүк һәјәчан вә үрәк дөјүнтүсү илә охумаға Ә. һагвердијевә верир. О, охујуб чох бәјәнир.

1909-чу илдән еттибарән Ј. Вәзир һекајә жанры илә даһа чох мәшғул олур.

1909—1915-чи илләр онун ингилабдан әввәл бәдин јарадычылығла ән чох мәшғул олдуғу дөвр олур. Бу заман о дөври мәтбуатда мүхтәлиф мәғаләләри, фелјетонлары вә кичик һекајәләри илә чыхыш едир. Бир сыра кичик һәмли һекајәләр: «Сәһәд мәсәләси», «Һәким» вә с. дәрч етдирир.

Ј. Вәзир ингилабдан әввәл јаздығы әсәрләрини «Сәда», «Сәдаји-һәгг», «Ачыг сөз» вә с. гәзетләрдә чап етдирир ки, бу јазылар бу күн дә һәм мәтбуат тарихини, һәм дә Ј. Вәзирин публицистик фәалијјәтинин өјрәнилмәси нөгтеји-нәзәрән диггәти чәлб едир.

Ингилаб әрәфәси вә Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин илк илләриндә Ј. Вәзирин әдәби фәалијјәтиндә мүүјән бир дурғунлуғ дөврү олур. О, тәхминән 10 илә кими әдәби јарадычылығла мәшғул олмур. Бу, һәмни әрәфәдә әдәби харичдә олмасы илә изаһ олунур. Одур ки, Ј. Вәзир Октјабр ингилабынни маһијјәтин илк вахтлар баша дүшә билмирди.

Сонра Ј. Вәзирин өз хаһиши вә Совет һөкүмәтинин ичәзәси илә о, вәтәнинә гајыдыр вә јенидән әдәби фәалијјәтинин давам етдирир. Бундан сонра онун бир-бирини ардыча бир нечә һекајәләр китабы нәшр олунур. О чүмләдән: «Кечмиш сәһифәләр», «Чәннәтин гәбзи», «Газанч јолунда», «Гаралиғдан ишыға», «Јарамаз» вә с. бу дөврүн мәһсулудур. Бу һекајәләриндә о, ингилабдан әввәлки һәјәтдан сәһифәләр вермәклә бәрәбәр, совет һәгигәтинә дә мүрачәһәт едир.

Ј. Вәзир Азәрбајчан халғ јарадычылығынни, хүсусән ел әдәбијјатынни да чох көзәл билмиш вә онлардан өз әсәрләриндә јери кәлдикчә истифадә етмишдир.

Ј. Вәзир ири һәмли әсәрләр дә јазмышдыр. «Гызлар булағи», «Студентлар» романлары онун гәләминин мәһсулудур.

«Гызлар булағи» әсәриндә о, сүлһ вә әмин-амаялығ арзуларны тәрәннүм етмишдир. Бу әсәрин 30 ил буыдан әввәл чапдан чыхмасын бахмјарағ бу күн илә дә сәсләнир.

Әдәбин сонунчу ири һәмли әсәри онун сағлығинда дејил, 1960-чы илдә «Азәрбајчан» журналында «Ган ичиндә» ады илә нәшр едилмишдир. Бу әср Азәрбајчанын бөјүк шаири Вағифин һәјәтиндән бәһс едир.

Ј. Вәзирин азад гадын тәләји мәсәләси һәмни дүшүлдүрмүшдүр. Бу онун јарадычылығинда әсәс мөвзулардан олмушдур. Одур ки, о, бу мөвзудә бир нечә әср јазмышдыр. «Һәррач», «Доғгуз ај кечмиш», «Диван», «Мүсәлман арвадынни сәркүзәшти», «Тој», «Дәрди Зүләјхә», вә с. һекајәләри буна мисал ола биләр.

Ј. Вәзир өзүндән сонра зәңкил бир әдәби ирс тојуб кетмишдир. Азәрбајчан ССР Елмәр Академијясынни Низами адына Әдәбијјат вә Дил Институту Ј. Вәзирин әдәби ирсинә бөјүк гијмәт верәрәк ону үч чилдә «Сечилмиш әсәрләри» ады алтында нәшр етмәјә башламышдыр.

Һазырда әдәбин «Сечилмиш әсәрләри»нин биринчи чилдә чапдан чыхышдыр. Бу чилдә онун 80-дан артығ һекајәси дахил едилмишдир.

Биринчи чилдә Ј. Вәзирин һәјәт вә јарадычылығи һағтында мәзмуңлу мүғәддимә дә јазылмышдыр.

Бу чилдин мәтнинин тәртибинни, мүғәддимәсини вә изаһатынны Мәрјәм Ахундова һазырламышдыр.

«ӨЛҮЛӘР»

Азәрбајчан ССР Елмәр Академијясы Низами адына Әдәбијјат вә Дил Институту һ. Исрафиловун «Өлүләр» ады әсәрин нәшр едиб охучуларын истифадәсинә вермишдир.

Мүәллиф, һәмни әсәриндә ХХ әср Азәрбајчан әдәбијјатында реалист-демократик әдәби чәрәјәнә башчылығ едән Ч. Мәммәдгулузадәнин нәшрүр «Өлүләр» әсәринин идеја-бәдин мәнбәләри вә јарандығы ичтиман шәраитдән бәһс едир.

Мүәллиф, Азәрбајчан ичтиман һәјәтынни бир сыра мүғүм саһаләринни бүтүн чылпағлығи вә эндијјәтләри илә бу әсәрдә өз әксини тапдығынни кәстәрир. Әсәрин гәһрәманы Искәндәр, авамлар, дивдар фанатикләр, мәһир фырылдағчылар мүһитинә, дини идеализмә гаршы үсјән едир.

Мүәллиф, кичик әјәләт шәһәри олан Нахчыванда бир груп дивдар кәрбалаји вә мәшәдчиләрини, јохсул, авам зәһмәткешләрини вә јерли руһанијјәти тәсвири фонунда бүтөвлүкдә Азәрбајчан чәмпијјәтинә хәс олан керәлији үмүмләшдирмишдир «Өлүләр»ин сүжет гурулушунун әсәсини ағылты, нәчиб, азадлығ севән гәһрәманла ону эһәт едән тәәсүбкеш фанатикләр, мүһафизкарлар арасында кәдән конфликт вә онун һалли тәшкәл едир. Ч. Мәммәдгулузадәнин тәсвир етдији бу конфликтин һәјәти әсәсләри дүзкүн вә тарихи инандырымчыдыр.

«Өлүләр» әсәри беш фәсилдән вә «Кирриш»дән ибарәтдир.

Биринчи фәсилдә «Өлүләр»ин идеја-бәдин мәнбәләри вә јарандығы ичтиман шәраит. Пјесин алјазмаларыннан бәһс едилр.

Икинчи фәсилдә «Өлүләр»ин мөвзусу, идејасы вә конфликтин. Пјесин жанр хүсусијјәтләри ачылар.

Үчүнчү фәсилдә әсәрин әсәс сурәтләриндән данышылар.

Дөрдүнчү фәсилдә әсәрин композијясы вә дил, бешинчи фәсилдә пјесин тамаша тарихиндән, «Өлүләр» тәһгиддә мөвзусундан бәһс олунур.

«РƏШАД НУРИНИН РОМАНЛАРЫ»

Рəшад Нури Кунтажи мұқабір түрк әдәбијәтиндә көркөмди јер тутан реалист сәһеткарлардан бир.

Отуз аддан артыг јазмб јаратмагга мәшғул олан Р. Нури бу мүддәтдә бир сәһә сәһә әсарлар, һөкајалар ва романлар јазмышдыр. Ләкин о, роман јазмаг сәһәсиндә сонрадар чох ирәли кетмиш, кет-кәдә бу сәһәдә мәшғул олмушдыр.

Ону гәләмшәдән 20-дән артыг роман чыкмышдыр. Бу романлар сира сәһәдә «Чалы түшү», «Аман», «Зогал чубулаары», «Кизли әл», «Дамга», «Ачымаг», «Дәјирман» ва с. реалист романларына көстәрмәк олар.

«Рəшад Нуринин романлары» әсаринин мұаллифи Ә. Әһмәдов көстәрип кә һалә дә ајры-ајрым түрк јазмачларынын јарадычылығына һәср олунмуш һәки — тәдғигат әсарларынын сајы оладуча әдип. Бу сәһәдә олан бошлуга мұәјјан дәрәдәдә доадурмаг мәғсадн илә һәмни монографијадә Рəшад Нуринин 20-40-чы илләрдәки Түркијәнин ичтиман-сијаси проблемларинин реалистәсәһә әкт етдәран романлары һазәрдән кечиридир.

Мұаллиф әдуун тәдғигаты үчүн әдипни романларыны кәтүрмүш ва б романлардан бир һәмәсини тәһлилдә үзәриндә дәјанмышдыр.

Китабын мұндаричәти бәләдир

I фәсил — XX әср түрк һәсринә үмуми баһиш (1900-1940-чы илләр)

II фәсил — Рəшад Нуринин һәјәт вә јарадычылығы һағғында.

III фәсил — Рəшад Нуринин романларынын иләсә мәзмуну.

IV фәсил — Рəшад Нуринин романларынын бәдини хүсусијәти вә дили.

Мұаллим вә охучуларымыз Түркијәнин мәдәнијәти, илк һөввәдә онун әдипијәти илә таныш етмәк мәғсадн илә «Рəшад Нуринин романлары» монографијасыны охумагы мәсләһәт көрүрүк.

ДИН ИФША ОЛУНУР

Бөјүк әтәһәт М. Ф. Ахундов јазмышдыр «Бизим идијә гәдәр һағғы-һағадан ва «јрини» дүхдән гәчә биләмә» һәмни әсәс сәбәби бундан ибарәт дир ки, һәк бир-биринә әндә олан мәсаләни гәришдырыб бир мәсәлә һесаб едирик. Һалбуки бу һәк мәсәлә таһәмилә бир-биринин әксидир. Олардан бирн сәһәдир, дикәри һәк дини етиғаддыр» (Кәмәлүддөвлә мәктублары, Ба-ки, 1959, сәһ. 179).

Дин һәмнишә мұтәрәғти сәһни әләһинә олмуш ва онун «Һисани әләһинә дәркәһиндән узағлышдыран шейтан әмәли» әдләндәрмышдыр. Ислам динини мәнһәррәмлик, «шәхсәј-вәхсәј» һәмни бүсәтларыннан «мәһкәм јапшыра» ондә рәһнәг вәран руһаниклар ва онларын һавадарлары олан иртича гүввәлә Азәрбајҗан халғыны тәрәғти вә икшишә јолунда һәмнишә кәһәрдә сахлама-ға чалышмышлар.

Буна кәһәдир ки, ислам дини дүнјани дәјишдирмәјә, ондә өз сәәдәт вә хәшбәхтлијини гурмаг истәјән инсанлары чәһәннәм әзабы илә гөрүдәрәг бу һәмни ишләрдән әл чәкмәјә чәһәрар.

Дин, дини әдәт вә ән-әһәләр инсанлары мә'нәви вә физики чәһәтдән һәмнишә шәһәст етмишдир. Бир сәһәдә, бүтүн дини мәрәсимләр халғын мәдәни тәрәғтисинә, сијаси шуурувун икшишәфинә бухов олмагга чәһијәтин тәрәһиндә мұртәчә рол ојнәмиш вә ичтиман бир баләјә чәһрилмишдир.

Чәһнәм дәһрүмдә кәһиш халг күтәәләри ичәркиндә дини мөһүмәт, һәдәһиғ вә вәһиш әдәтләр һөһм сүрүрәү. Өз халғынын бу ачыначәғли һәј-

ғына үрәкдән ачыған ва онун әдәһиғи һәмнишә бүтүн чәһәдәг ки сүрәт әсиркәмәјән јәһиғи вә мұтәфәккирларинин әләһи тәрәғтисинә, сәһә мәнһәррәм чәһиғи, дини вә мөһүмәт фырумдәһләринин узағлышмагга тәһлилдә әдәһиғ ләр.

Олар һалә бир һәмә әср бундан икшишә дини мәрәсимләрин ирәригә илә һијәтини дүзкүн бәһә дүшдүклариндән әләһи дә бунлардан узағлышмаг мәғә чалышмыш, дини тәһлиғатчәһәринин бу ирәригә мәнһәррәм һәмнишә ифша етмишләр.

Сосиализм шәрәғтиндә илә чәһиғәтәһәдә һәмни диндән, һәмни дәрәдәг хурағат вә мөһүмәтдән узағлышмәсә дәһәд гәһ кәһүр, вә бәһә тәрәғтисинә Одур ки, өлкәһини әдәһәринин бөјүк әсиркә, ити дини гәләғәтдән, дини әхлағын тә'сирләриндән чохдан хиләс олмушдыр. Әдәһәринин һәмни шәһә мисиләсә дәрәдәдә артмышдыр. Ләкин бунә бәһәдәг әдәһәринин ичәркиндә бә'ән дини вә хурағатчәһәринин һәмни дә тәһлилдә едилир. Одур ки, мұаллимларимиз дәрә проҗәсиндә дәрәдәһәр мәнһәррәмриндә дини вә онун әхлағына гәришә мұбаризә апармагы бәһә илә бәһә үрәт-мүрләр. Бунун үчүн мұаллимларимиз дурмадан вә үрәришәдә әдәһәр, бу сәһәдә биликларини даһә дә тәһмилдәһәрләр. Бу мәһәдә онларә көмәк етмәк мәғсадинә Азәрбајҗан тәрәғиндән јәһи бунәһәринин үч китабын хүләсәсини ашағидә дәрә едирик.

«ИСЛАМЫН МӘНҺӘРРӘМЛИК МӘРӘСИМИ»

Бу китабдә мәнһәррәмлик әмәл кәһиғән тәрәғи вә икшишә гәһәд вә рилир.

Китабдә Азәрбајҗан мұтәфәккирларинин вә мөдәһиғәт чәһиғәтләринин мәнһәррәмлик әләһинә, халғы чәһәләт вә әдәһәриндән әндә етмәк үрәкдән мұбаризәсинә кәһиш јер вәрилмишдир.

«Исламын мәнһәррәмлик мәрәсимн» китабына фәһләғә етмәк диктәру, профессор З. Көјүшөв јолдаш мұғәддәмә јазмышдыр. Бундә дәрәдә ки, мәнһәррәмлик әләһинә күтләви һәрәкәт Азәрбајҗандә Сәһәт гәһәдәһәр пун иләк он или үчүн һәрәкәтидир. Буну һәһәрә әдәһәр мұаллиғ әсиркә мәнһәррәмлик һағғында гәбәғчәһәр фәһиғләр, һәрәкәт-дәһәд чәһиғәтләринин мұтәрәғти әһәлиларын, фәһләғәрин чыкышларын, күтләви јәһиғәтләрин гәрарларын әтрафли ишығландыр.

Бундан әләвә, китабдә республикадә мәнһәррәмликни мұәһәр гәһәдләр һәмни сосиолоғи тәһлилинә, онун кәһиғәтләрин дикәр ирәригә гәһәдләрә бәғлилыгына вә һәбәлә бунларын арадаһ гәһәдләрчәһәр узағлышмаг мұәјјән едилмәсинә дә мұаллиғ тәрәғиндән чәһдә дәрәдә вәрилмишдир.

Бир чәһәти дә гәјд етмәји ләһим бәһиғәт ки, «Исламын мәнһәррәмлик мәрәсимн» сон отуз беш илә мәнһәррәмлик һағғында јазмышыш гәһиғәт китабыр.

Китабдә еләһи әтәһәм тәһлиғатчәһәр һәмни гәһәдләр, еләһи мұәһәр гәһиғәт ләһимчә һәһәрә ачымышдыр.

Әсиркәһиғәт, икшишә фәһләр вә сәһәдәр һәмнишә јазмышышдыр.

Китабын мұаллиғи тәрәғ етмәк диктәру, профессор З. Мәдүдәһәр јолдашдыр.

«ИСЛАМЫН МӘНҺӘРРӘМЛИК МӘРӘСИМИ»

Һәјәт әтә гәјд. Бу дүнјадә вәһиғәт һәмнишә бәһә әдәһәр чәһиғәт һәмни вә ондан сәһәрәһиғәт икшишә гәһәдләр, М@RILE SCANNER

МИРЭЭ ШӘФИ ВӘЗӘ

Һәр вилајәтдә вар беш-он гәсәбә,
Әлли мин сәјјидү, ахунд, тәләбә.
Әлли дәрвиш, әлли мәрсијәхан,
Һамынын сөzlәри тамам јалан...

СЕЈИД ӘЗИМ ШИРВАНИ

Инсан һаминшә истәјир ки, кәләчәји билсин, бу сәбәбә халгын авамлы-
гындан хәбәрдар оланлар улдузларә, ја суја, ја инсанын әлиһә бахмагла
вә ја гејри фал илә халга кәләчәкдән хәбәр верирләр. Әлбәттә, бу хәбәр-
ләрин әсли јохдур.

ҺӘСӘНБӘЈ ЗӘРДАБИ МӘЛИКОВ

Һәр бир шәһәримиздә илдә 10—15 имам еһсаны верән олур ки, јогун-
бојун моллалары, шишпапаг тачирләри, бөјүк гуршаг һачылары, гызыл
тәкбәнд нүчәбалары чајлајыб, пиловлајыб јола салыр, бәс белә еһсаны әл-
ләһ гәбул едәрмиш, фүгәраларын ушаглары үчүн бина олунап мәктәбха-
наја олунап еһсан гәбул етмәз пмиш.

НӘЧӘФБӘЈ ВӘЗИРОВ

Мән даглары, дашлары, гушлары, ајлары вә улдузлары вә дүнја-әләм-
ләри бура шаһид чәкәрәм вә бу гызлары оилара нишан верәрәм вә сору-
шарам ки, бу чамаата нә ад гојмаг олар? О вәдә һамысы бир сәслә ча-
паб верәр: «Өлүләр!».

ЧӘЛИЛ МӘММӘДГУЛУЗАДӘ

Һачы әми, мәним өләләрим гур'андан нә фајда апарачаглар. Бизим
өләләримиз һамысы дүнјада ач доланыб, ахырда да эчларындан өлүб-
дүрләр. Инди дә јүз ил оиларын гәбрийин үстүндә гур'ан охујам, гарын-
лары дојмајачаг. Елә гој динимәз јатыблар јатсынлар. Оиларын гур'ан нә-
ләринә лазымдыр.

Ә. ҺАГВЕРДИЈЕВ

Мәктәбләр ичәб ејләјин еһсаны, — дејирләр,
Мәктәбдә гојун устулу, дастаны, — дејирләр,
Пәрпуч еләјин чуби-фәләггапы, — дејирләр,
Дишрә чыхарын һәзрәти, молланы, — дејирләр,
Молла говула, јәни мүәллим кәлә, ваһ-ваһ!
Лаһовлә вәли гүввәтә илла вә биллаһ!

МИРЗӘ ӘЛӘКБӘР САБИР

Бир дин кими динсизлик олар синифдә мөһкәм,
Ондаи сора асајиш олар јердә мүсәлләм,
Азад едәр инсанлығы дин мәрәкәсиндән,
Диний бәшәрә јагдыгы тәкфир сәсиндән

М. С. ОРДУБАДИ

Шејхим, алдатма халгы, динлә мәни,
Бүтүн әфсуилу сөzlәрини хулја...
Кәл бурах кәјләрини һекајәсини,
Енәлим кәнди догма јурдумуза.
Бурада чәһнәт дә вар, чәһәшнәм дә.
Ону јох шүбһә, бизләрик јарадан.

ҺҮСЕЈН ЧАВИД

Дин мәсәләси инди олуб чиб мәсәләси, о шеј ки, чибә нәфләр һалат-
дыр, о шеј ки, зәрәрдир һарамдыр.

Ү. ҺАЧЫБӘЈОВ

Бүтүн чаһанда башланмыш вә сүр'әтлә јериш едән сәһиф мүбаризә-
синә пәрдә чәкмәк мүмкүн дејилдир.
Миалләт, дин сөzlәри илә мүсәлман фәһлә вә кәндиләрили даһа әл-
датмаг мүмкүн олмајачагдыр.

НӘРИМАН НӘРИМАНОВ

...Руһанилийин тә'сиринә гаршы мүбаризә, мәсәдләр үзәриявә һүчум,
әлбәттә, зәруридир. Лакин бу ишә фөвгәл'адә дәрәчәдә еһтијатла јанаш-
маг лазымдыр. Чүнки, дин вә күтлә тикәяли гызылкүл кимидир, әливи
чырмадан күлү тикәндан ајярмағы бачармаг лазымдыр.

С. М. ӘФӘНДИЈЕВ

Дин јолунда өләпләрин чәһнәтә кетмәләринә һеч бир үмид јохдур,
чүнки чәһнәтин өзү јохдур.

С. АҒАМАЛЫОҒЛУ

Јухарыдакы кәламлары «Исламын мәһијәти» китабындан пүмунә кә-
тирдик. Бурада һәмни мүтәфәккирләрин әсәрләриндән дин, мөвһумәт вә
фанатизмин тәһгидини бариз шәкилдә өзүндә әкс етдирән парчалар верил-
мишдир.

Бундан әлавә, китабда XIX әср вә XX әсрин әвәлләриндә Азәрбајҗан
мүтәфәккирләринин ислам дининә, мөвһумәт вә чәһаләтә гаршы апармыш
олдуғлары мүбаризә јыгчам шәкилдә характеризә едиләр.

Әсәрин мүәллифләри Ә. Һәсәнов вә Г. Мустафајев јолдашлардыр

«КИМЈА ИФША ЕДИР»

«Кимја ифша едир» әсәринин мүәллифләри А. Әһмәдов вә Н. Новруз-
лу јолдашлар јазырлар ки, кимја елми өз мәһијәти е'тибары илә бир
мәддәнин дикәр мәддәјә чеврилмәсини әјрәнир вә һәјатә кечирир. Бу елм
илә таныш олмајанлар үчүн мәддәнин чеврилмәси просеси кизли бир сирр
олараг галыр, гејри-әди һадисә, «мөчүзә» кими көрүгүр. Мәсәлән, оду кә-
түрәк. Ол ибтидан ичма гурулушунун илк чағларындан башлајараг ин-

санлары һејрәтә салмыш, онлары һәмишә дәриндән марагландырмышдыр. Ибтидан инсанларын тәбиәт гүввәләринә гаршы мүбаризәсиндә одун чох бөјүк көмәји олмушдур. Инсанларын јашамасы вә һәтта өлүмү дә мүәјјән дәрәчәдә оддан асылы иди. Јанма просесинин маһијјәтини билмәјән инсанлар чох гәдим заманлардан бәри оду фөвгәлтәбии һадисә сајараг она ситајиш етмишләр.

Мәсчидләрдә вә килсәләрдә ахшамдан гојулан шамын өз-өзүнә јанмасы һаггында руһаниләрин ујдурдуглары «мө'чүзә»ли рәвајәтләр динә инананлар арасында кениш јајылмышдыр. Диндарларын ағыз долусу данышдыглары «мө'чүзә» ади кимјәви реаксијадыр.

Сонра мүәллифләр бу мүддәаны сүбута јетирмәк үчүн кимјадан мүхтәлиф реаксијалары нүмунә кәтирәрәк дин хадимләринин узун ил вә әсрләрдән бәри «мө'чүзә» пәрдәси алтында халгы нечә алдатдыгларыны нүмајиш етдириләр. Мәсәлән, руһаниләр гурбан кәсилмәси мәрасиминин илаһи мәншәјә малик олдуғуну сүбут етмәјә чалышырлар. Бунун үчүн бошгаба төкүлмүш гурбан ады илә кәсилмиш һејванын ганы үзәринә сағ вә ја сол әли чәкән кими «ган» јаныр. Куја бу «мө'чүзә» кәсилмиш гурбанын илаһи гүввә тәрәфиндән гәбул олунмасынын әсас нишанәсидир. Лакин бурада һеч бир илаһи сирр јохдур, буну кимјадан башы чыхан һәр кәс едә биләр. Бунун үчүн бошгабын ичәрисинә нарын әзилмиш калиум-перманганат төкүб үзәринә гаты сульфат туршусу әлавә едирләр. Әмәлә кәлән мәһлул ган рәнkindә олур. Дин хадимләри буна «гурбан ганы» дејирләр. һәмин мајенин үзәринә бир нечә дамчы спирт төкүләрсә, һәмин саат «гурбан ганы» өз-өзүнә алышыб јаначагдыр.

Бу мө'чүзәнин маһијјәти ондан ибарәтдир ки, калиум-перманганатла сульфат туршусу манган 7-оксид әмәлә кәтириләр. О исә өз нөвбәсиндә атом һалында оксикен алынмасына сәбәб олур. Бурада, оксикен вә реаксијадан алынған истилијин нәтичәсиндә «гурбан ганы» адланан мәһлул алышыб јанмаға башлајыр.

Кимја елми илаһијјатчыларын јаланыны бу јол илә ифша едир.

«Кимја ифша едир» китабыны охујан һәр кәс бурада дин вә онун фырылдагчыларынын ујдурдуглары јаланларын даһа бир нечәсинин мүәллифләр тәрәфиндән нечә ифша олунмасы илә таныш ола биләрләр.

Одур ки, белә бир китабы атеист тәрбијәси илә мәшғул олан әдәбијат мүәллимләримизин дә охумасы мәсләһәтдир.

Редаксија һеј'әти: А. Абдуллајев (редактор), Ә. Рәчәбов (редактор мүавини), М. А. Асланов, Ә. Гарабағлы, Ә. Әфәндизадә вә З. Сәмәдов.

Тех. редактор Тофиг Маһмудов.

Чапа имзаланмыш 29/VIII-1967-чи ил. Қағыз форматы $60 \times 84 \frac{1}{16} = 3,5$ қағыз вәрәги, 6,51 чап вәрәги. ФГ 13200. Сифариш № 3285. Тираж 6.600

Бакы. Коммунист нәшријјатынын мәтбәәси.

25 гал.

76302

ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

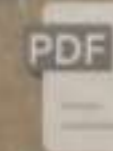
(Методический сборник)

Выпуск 3

Приложение к журналу

„АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ“

Баку — 1987

Scanned with
MOBILE SCANNER